

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Οι συνθήκες διαβίωσης και περίθαλψης των λεπρών στη νησίδα της Σπιναλόγκας

Η Κρήτη αποτελούσε την κυριότερη λεπρική εστία στην Ελλάδα. Αρχικά, οι λεπροί του νησιού έμεναν περιορισμένοι σε μικρούς οικισμούς έξω από τα τείχη των πόλεων και το 1903 ορίστηκε ως χώρος απομόνωσης η νησίδα της Σπιναλόγκας. Η Σπιναλόγκα λειτουργούσε ως τόπος απομόνωσης και εγκλεισμού, και όχι ως τόπος θεραπείας. Οι λεπροί ζούσαν σε άθλιες συνθήκες και ένοιωθαν παραμελημένοι από το κράτος. Η διαβίωσή τους ήταν τραγική και οι μαρτυρίες προέρχονται από τους ίδιους και από τους ιατρούς ή τους περιηγητές που τους επισκέπτονταν. Με διάφορες πρακτικές της λαϊκής Ιατρικής προσπαθούσαν να προσφέρουν στους εαυτούς τους ανακούφιση, ενώ μετά την ανακάλυψη των σουλφονών τη δεκαετία του 1940 η κατάσταση αλλάζει οριστικά, χορηγείται θεραπεία προμίνης και το 1957 το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας κλείνει μετά από 53 έτη λειτουργίας.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λέπρα θεωρείται η αρχαιότερη νόσος στην ανθρώπινη ιστορία, αφού οι καταγραφές της ανάγονται στη Βιβλική περίοδο.¹ Λόγω της μακραιώνης παρουσίας της υπήρξε το νόσημα που στιγμάτισε περισσότερο το ανθρώπινο γένος, αφ' ενός λόγω του ανίατου και αφ' ετέρου εξ αιτίας των παραμορφώσεων που προκαλούσε στους προσβεβλημένους.² Αυτός ήταν και ο λόγος που συνδέθηκε με την απομόνωση και τον εξοστρακισμό των πασχόντων από την κοινότητα, μια πρακτική που σκοπό είχε την προστασία του υγιούς πληθυσμού.³ Η παρουσία της στη Βίβλο είχε ως αποτέλεσμα το νόσημα να προσεγγιστεί θεολογικά με δύο τρόπους. Ο πρώτος, σύμφωνα με τις αναφορές στα βιβλία των Βασιλειών Β' ε: 27 και Αριθμών κβ': 10, θεωρείτο θεϊκή τιμωρία για τους αμαρτωλούς και τους ασεβείς και μπορούσε να θεραπευτεί μόνο με θεϊκή παρέμβαση. Μια διαφορετική ερμηνεία ενός στίχου του Ησαΐα αποτέλεσε τον δεύτερο τρόπο προσέγγισης, θεωρώντας τη λέπρα ως αγία και ευλογημένη νόσο και ότι οι λεπροί ανταμείβονται για τις θεάρεστες πράξεις τους.⁴⁻⁶ Η νόσος εντοπιζόταν αρχικά στην Ινδία⁵ και μεταγενέστερα στην Παλαιστίνη, στον ευρύτερο χώρο της Αιγύπτου και της ανατολικής Μεσογείου, ενώ στην Ελλάδα εικάζεται ότι εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων και κατά την επιστροφή των στρατευμάτων του Μ. Αλεξάνδρου.^{6,7} Στον

ελλαδικό χώρο η λέπρα αποκτά μια ενδημική μορφή με συνεχή παρουσία και αυτό οφειλόταν στη γεωγραφική θέση και στις εμπορικές της δραστηριότητες.^{8,9} Οι λεπρικές εστίες στην Ελλάδα εντοπιζόταν στη Σάμο, στη Χίο, στη Μαγνησία και στην Ήπειρο, ενώ ως η κυριότερη εστία αναφέρεται το νησί της Κρήτης.⁶⁻¹⁰

2. ΠΗΓΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η συγγραφή του άρθρου υλοποιήθηκε με τη μέθοδο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Στην επιλογή των πρωτογενών και των δευτερογενών πηγών δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή, αποφεύγοντας αυτές που περιείχαν οποιαδήποτε ταξική ή πολιτική αναφορά επί του θέματος, ενώ επιλέχθηκαν εκείνες οι οποίες περιείχαν υγειονομικές αναλύσεις, μαρτυρίες και αναφορές συσχετισμού με τη λέπρα και την κοινότητα ή την προφυλακτική πρακτική της προς εξέταση περιόδου. Οι περισσότερες μελέτες συνδέουν τη νόσο με τον κοινωνικό στιγματισμό, τον εγκλεισμό και την απομόνωση, ενώ είναι ελάχιστα γνωστό το πλαίσιο της καθημερινότητας των εγκλειστών, η διαβίωσή τους και οι παρεχόμενοι τρόποι θεραπείας τους. Στο άρθρο ακολουθείται μια ακριβής χρονική εξελικτική πορεία από την ίδρυση μέχρι το οριστικό κλείσιμο του λεπροκομείου της Σπιναλόγκας. Πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης συνιστούν τα κυβερνητικά έγγραφα και οι νόμοι της Κρητικής Πολιτείας και του Βασιλείου της

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2022, 39(3):397-409
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2022, 39(3):397-409

Ν. Σταυρακάκης

Γενικό Νοσοκομείο Ηρακλείου
«Βενιζέλειο-Πανάκειο», Ηράκλειο, Κρήτη

The living conditions and care
of the lepers on the islet
of Spinalonga

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Απομόνωση
Εγκλεισμός
Νόσος Hansen
Λέπρα
Σπιναλόγκα

Υποβλήθηκε 30.5.2021
Εγκρίθηκε 12.6.2021

Ελλάδος, καθώς και οι αφηγήσεις των εγκλειστών και των περιηγητών. Η κειμενική προσέγγιση των ανωτέρω πηγών εξασφαλίζει αξιοπιστία και μηδενίζει την ελοχέουσα απειλή. Εκτός των κυβερνητικών εγγράφων στις πρωτογενείς πηγές εντάσσεται η αυτοβιογραφία του εγκλειστού Επαμεινώνδα Ρεμουντάκη: «*Αητός χωρίς φτερά*» και οι αναφορές-μαρτυρίες των περιηγητών ιατρών Zambaco Pascha, Charles Niccole και K. Zeyfart. Στις δευτερογενείς πηγές αποκλείστηκαν άρθρα και δοκίμια εφημερίδων για τον λόγο ότι η εξωκειμενική τους προσέγγιση αντανάκλασε τις πολιτικές ή τις ταξικές απόψεις του αρθρογράφου. Αποκλείστηκαν επίσης λογοτεχνικά συγγράμματα, τα οποία αν και απέδιδαν με ακρίβεια το χρονικό πλαίσιο ενέπλεκαν μυθοπλασία. Βασικές δευτερογενείς πηγές αποτέλεσαν η διδακτορική διατριβή του Σαββάκη «*Εγκλεισμός, στίγμα και βιογραφικές διαδρομές: ο θεσμός του λεπροκομείου Σπιναλόγκας και η ασθένεια ως βιωμένη εμπειρία*» καθώς και του Παπασταυρόπουλου «*Λέπρα και αυστραλιανόν αντιγόνο*», το βιβλίο του Julien Grivel «*Η νόσος του Hansen στην Ελλάδα και την Κρήτη κατά τον εικοστό αιώνα*», όπως και του Παπαδάκη «*Οι λεπροί στην Κρήτη – Μεσκίνηδες*». Ακόμη, χρησιμοποιήθηκαν τα άρθρα των Καταπότη «*Η λέπρα εν Κρήτη*», του Ζερβογιάννη «*Η ιστορία της Σπιναλόγκας*» και του Δετοράκη «*Η λέπρα στην Κρήτη*». Επίσης, πραγματοποιήθηκε ανασκόπηση σε άρθρα-κείμενα στο διαδίκτυο και σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων PubMed και Scopus και με τη μέθοδο hand search. Εντοπίστηκαν 28 άρθρα, από τα οποία τα 15 χρησιμοποιήθηκαν λόγω της άμεσης σχέσης και συνάφειας με το θέμα.

3. Η ΛΕΠΡΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

Η νόσος στο νησί είχε μια συνεχή παρουσία από τους αρχαίους χρόνους. Αυτό πιθανότατα να οφειλόταν στις εμπορικές δραστηριότητες και στις ναυτιλιακές διασυνδέσεις της Κρήτης με τους Αιγυπτίους και τους Φοίνικες.¹¹ Η λέπρα επίσημα καταγράφεται για πρώτη φορά το 1717.¹² Στο δημώδες κρητικό λεξιλόγιο αναφέρεται και ως *λούβα*, *λώβα* και *μεσκηλιά*, ενώ οι νοσούντες ονομάζονταν *κομμένοι*, *λουβιάρηδες* ή *μεσκίνηδες*.¹³ Η λέξη *μεσκίνης* είναι τουρκικής προέλευσης από το *miskin*, που υποδηλοί τον άθλιο και ελεεινό και κατ'επέκταση τον λεπρό.¹⁴ Η λέξη *μεσκίνης* χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα και αναφέρεται σε δύστροπους και κακότροπους ανθρώπους με ελάχιστη κοινωνικότητα. Το νόσημα θεωρείτο επάρατο και είναι χαρακτηριστικές οι στιχομυθίες όταν ήθελαν να καταραστούν κάποιον: «...Ο Θεός κι η γης να μου τ'αξώσει και να σε δω μεσκίνη...» ή «... απ'αγαπήσει κι αρνηθεί, Θε μου το δίχως άλλο, να τονέ δω στη μεσκηλιά, πούναι καημός μεγάλος...».¹³⁻¹⁵ Αιτιολογικός παράγοντας πρόκλησης της νόσου πίστευαν ότι ήταν η

μεγάλη στεναχώρια «...έβραζε το αίμα του ανθρώπου...», με τις ανάλογες φράσεις να είναι ακόμη σε χρήση... να κόψει θέλει το αίμα μου... ή ...ετσά που σε γροικώ θα κόψει το αίμα μου...¹³⁻¹⁶ Άλλοι προδιαθεσικοί παράγοντες εμφάνισης της λέπρας θεωρούνταν ότι ήταν η κακή ποιότητα του πόσιμου νερού¹⁴ και η κατανάλωση ψαριού...εμεσκηνούσανε γιατί ήφταιγε το νερό και σ'άλλα χωριά επιστεύανε πως ήφταιγε το ψάρι...¹⁶ Εκτός από αυτά ενοχοποιούσαν και την κατανάλωση του παλιού ελαιόλαδου, ενώ επικρατούσε η άποψη ότι το νόσημα μεταδιδόταν και από τα ρούχα του λεπρού, γι'αυτό και η στιχομυθία...φάε, πιε με τον λουβιάρη, μα τα ρούχα του μη βάλεις...¹⁴ Όποιος αρρώσταινε, τον θρηνούσαν και τον θεωρούσαν νεκρό, ενώ δεν αναφέρεται κάποια θεραπεία, εκτός από την ακόλουθη...η μόνη γιατρικουλιά [γιατριά] που μπορεί να γενεί είναι, πριχού ντακέρνει [πριν να αρχίσει] και κόβγει κιανενούς το αίμα και πριχού [πριν] παρουσιαστούνε τα πρώτα κακαδάκια [εξελκώσεις] πρέπει να τον εταΐσουνε σκύλο. Ο αρρωστάρης πρέπει να φάει το κρέας του σκύλου χωρίς να το κατέχει [ξέρει] και χωρίς να το καταλάβει, αλλοιώς η γιατρικουλιά δεν πιάνει. Την εποχή που ήπεσε η μεσκηλιά [λέπρα] στο χωριό δεν εδιασφάλαξε [επιβίωσε] ούτε κουλούκι [κουτάβι]. Όμως πολλοί εφάγανε, λίγοι ήτονε εκείνοι που βρήκανε την υγιά τους...¹⁶

Η πάγια και κοινή πρακτική της απομόνωσης των λεπρών είχε εφαρμογή και στην Κρήτη. Η περιθωριοποίηση δεν αφορούσε μόνο στους ασθενείς αλλά και στους οικείους τους. Λόγω της ενοχοποίησης της κληρονομικότητας για τη μετάδοση της ασθένειας, ολόκληρη η οικογένεια του λεπρού απομονωνόταν κοινωνικά, σε σημείο που να αλλάζει τόπο διαμονής, ενώ ακόμη και σήμερα οικογένειες που είχαν τους οικείους τους στη Σπιναλόγκα αποφεύγουν κάθε αναφορά λόγω του στιγματισμού της νόσου.

3.1. Τόποι απομάκρυνσης και απομόνωσης

Μέχρι την 9η Σεπτεμβρίου του έτους 1717 καμιά επίσημη μαρτυρία δεν υπάρχει για τους λεπρούς της Κρήτης. Ένα οθωμανικό έγγραφο επιβεβαιώνει την έλλειψη του χωροταξικού αποκλεισμού των λεπρών που περιφέρονταν στην πόλη του Ηρακλείου ανάμεσα στους υγιείς, γι'αυτό και ήταν ανάγκη η απομάκρυνσή τους εκτός των τειχών της πόλης. Το έγγραφο αναφέρει: *Ελλόγιμε Ιεροδίκια του Χάνδακος και εξοχώτατε Αγά Σεκσουντζή Μπασί. Επειδή οι έτι και νυν εκτός της πόλεως και εις διάφορα μέρη αυτής διαμένοντες λεπροί παρακωλύουν και προκαλούν διά της παρουσίας των την αηδία των άλλων δούλων του Θεού, διά τούτο δέον να γίνη επισταμένη έρευνα και επιθεώρησις, και οπουδήποτε ευρίσκονται τοιούτοι να περισυλλεχθούν και αποσταλούν εις άλλο κατάλληλον μέρος, εκτός του φρουρίου.*

Λόγω της σοβαρότητος του πράγματος επιστώμεν την

προσοχήν υμών, όπως καταβάλητε πάσαν φροντίδα και μη παραμένη ουδείς εκ των λεπρών τούτων από σήμερον και εις το εξής εντός της πόλεως. Εντελλόμεθα δε, όπως καθ' ον νόμιμον τρόπον εκτίθεται ανωτέρω και χάριν της ασφαλείας των άλλων συνδημοτών και απαλλαγής αυτών από τους ως είρηται λεπρούς, γίνη επισταμένη έρευνα και περιουλλογή αυτών, διά να μη μείνη ούτε εις εκ τούτων από σήμερον και εις το εξής εντός της πόλεως, άπαντες δε να αποβληθούν εκ του φρουρίου και εγκατασταθούν εις άλλο κατάλληλον μέρος εκτός της πόλεως. Επί τούτοις, εφιστάται η προσοχή και μέριμνα υμών προς ακριβή εφαρμογήν της παρούσης...¹² Η απομάκρυνσή τους θεωρήθηκε αναγκαία διότι... παρακλώουν και προκαλούν διά της παρουσίας τους την αηδία των άλλων δούλων του Θεού...¹² Είναι η πρώτη φορά που λαμβάνεται απόφαση για συγκέντρωση και απομάκρυνση των λεπρών έξω από την πόλη του Χάνδακα [Ηράκλειο]... *miskin ve cuzam makulesi*... σε κατάλληλο μέρος που δεν κατονομάζεται... *munasib mahalle ihrac*... Το κυβερνητικό αυτό έγγραφο εξέδωσε και κοινοποίησε ο Μεχμέτ Πασάς [Νομάρχης Ηρακλείου] στον Καδή [δικαστή] και στον Σεκουτζ Αγά [αστυνομικό διευθυντή].¹² Έτσι ξεκίνησε η γκετοποίηση και η διαβίωση των λεπρών έξω από τα τείχη των πόλεων της Κρήτης και δημιουργήθηκαν οι οικισμοί τους που ονομάζονταν μεσκηνιές ή λεπροχώρια... άλγεινήν έντύπωσιν αίσθάνεται πᾶς ξένος, ἄμα ἐξερχόμενος τῶν πυλῶν τῶν Κρητικῶν πόλεων ἐπὶ τῆ θέα τῶν πρὸ ἐκάστης τούτων ἐπαιτούντων φρικωδῶς ἡκρωτηριασμένων καὶ τερατωδῶς παραμορφωμένων λωβῶν...¹⁷ Τέτοιου είδους οικισμοί είχαν δημιουργηθεί έξω από τα τείχη των μεγάλων πόλεων της Κρήτης.

3.1.1. *Λεπροχώρι Χανίων*. Στο Βαρούσι, μια περιοχή εκτός των τειχών της πόλης και δυτικά της Κισσαμίτικης Πόρτας βρισκόταν το λεπροχώρι των Χανίων... οὐχ ἦπτον πρὸς τὸ δυτικὸ μέρος τῆς πόλεως καὶ παρὰ τὸ Βαρούσι, ἢ ὕπαρξις τοῦ συνοικισμοῦ τῶν λεπρῶν...¹⁸ Η αρχική θέση του οικισμού ήταν κοντά στον κόλπο της Σούδας, αλλά κρίθηκε αναγκαία η μεταφορά του τη δεκαετία του 1830 λόγω του ελιμενισμού του αιγυπτιακού στόλου.¹⁴⁻¹⁹ Οι λεπροί διέμεναν σε καλάμωσκεπες καλύβες, κάθονταν κατάχαμα, χωρίς κανένα τρόπο προφύλαξης από τα καιρικά φαινόμενα, με εμφανή έλλειψη καθαριότητας και ελλιπή διατροφή, αποτελούμενη από προϊόντα χειρίστης ποιότητας (παστό ψάρι, ελαιόλαδο και ξερό ψωμί). Το 1888 τον πληθυσμό τους αποτελούσαν 54 ασθενείς, και όλοι έπασχαν από λεπρωματώδη λέπρα.²⁰ Το πλαίσιο διαβίωσης παραμένει στην ίδια περίπου κατάσταση μέχρι τον Οκτώβριο του 1904, όπου κάτοικοι μεταφέρθηκαν στη Σπιναλόγκα.¹⁴

3.1.2. *Λεπροχώρι Ρεθύμνου*. Εξωτερικά της πόλης, απέναντι από τους στρατώνες των Οθωμανών και δυτικά, πάνω στον λόφο του Τιμίου Σταυρού ήταν το λεπροχώρι του Ρεθύμνου. Το σπηλαιώδες της μορφολογίας του τό-

που βοήθησε στην εγκατάσταση των πρώτων λεπρών και αργότερα δημιουργήθηκαν καταλύματα, ώστε ο χώρος να λάβει οικιστική μορφή.¹⁴ Η περιοχή περικλειόταν από τρία νεκροταφεία, το μουσουλμανικό, το εβραϊκό και το ελληνικό... πρὸς Δυσμᾶς καὶ ὑπεράνω του ποταμοῦ Τσάνα εἶναι ἡ συνοικία Μεσκηνιά... εἶναι δὲ τὸ νεκροταφεῖον τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν. Πάρ' αὐτὴν δὲ κείνται τὰ νεκροταφεία τῶν Δυτικῶν καὶ τῶν Ἑβραίων...²¹ Στον χώρο διέμεναν και υγιείς και η περιοχή αποτελούσε τόπο παραβατικότητας, αφού το 1877 καταγράφονται 18 χριστιανοί και τρεις μουσουλμάνοι και σε 3 έτη, χωρίς να υπάρχει έξαρση της νόσου, ο πληθυσμός αυξάνεται σε 55 χριστιανούς και 32 μουσουλμάνους, αύξηση που πιθανόν να οφείλεται και στην εγκατάσταση Βορειοαφρικανών.²² Η μόνη κρατική μέριμνα ήταν η διανομή ψωμιού,²³ ενώ οι λεπροί περιφέρονταν στην περιοχή ζητώντας ελεημοσύνη.¹⁴⁻²² Οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες... Στὸ χωριὸ αὐτὸ εἶναι περιορισμένοι γιὰ ὅλη τους τὴ ζωὴ οἱ λεπροί, ἄνδρες καὶ γυναῖκες, γέροι καὶ νέοι, ὄλοι μαζί, ἐλεύθεροι νὰ δαιωνίζουσι τὴν ἐπαχθὴ ἀσθένεια μὲ τοὺς γόνους τῆς ἐπαχθοῦς μίξης... τὰ φρικτὰ αὐτὰ πλάσματα φτάνουσι συχνὰ ὡς τὴν ἄκρη τοῦ δρόμου καὶ ζητοῦν ἐλεημοσύνη ἀπὸ τοὺς περαστικούς. Καὶ εἶναι ἀνάγκη τότε νὰ στρέψῃς ἀλλοῦ τὸ βλέμμα καὶ νὰ συνεχίσῃς τὸν δρόμο σου, τρέχοντας, ἀλλοίμονο σ' αὐτὸν ποῦ θὰ ἀντικρύσει ἕναν κατὰ πρόσωπο, τὸ θέαμα εἶναι ἄρκετὸ νὰ τὸν ἀρρωστήσει γιὰ μία βδομάδα...²⁴ Τον Νοέμβριο του 1904 ο πληθυσμός μεταφέρθηκε στη Σπιναλόγκα.¹⁷

3.1.3. *Το λεπροχώρι (μεσκηνιά) του Ηρακλείου*. Ο οικισμός αυτός δημιουργήθηκε πιθανότατα μετά το 1717 ως απότοκος της διαταγής για την απομάκρυνση των λεπρών από την πόλη του Ηρακλείου.¹² Αν και δεν αναφέρεται ρητά η τοποθεσία, αυτή βρισκόταν προς ανατολάς και εκτός των τειχών της πόλης, στη σημερινή συνοικία της Χρυσοπηγής. Το σπηλαιώδες του εδάφους και τα οθωμανικά οικιστικά υπολείμματα της περιοχής λειτούργησαν ως πόλος έλξης για τη δημιουργία της μεσκηνιας, όρος που είναι σε χρήση ακόμη και σήμερα.¹⁴ Εκατό έτη αργότερα η μαρτυρία περιηγητή επιβεβαιώνει το γεγονός... Ἐκεῖ εἶδα γιὰ πρώτη φορά τοὺς λεπρούς ποὺ ζοῦσαν σὲ ἕναν ξεχωριστὸ οἰκισμό, μπροστὰ ἀπὸ τὰ τείχη τοῦ Χάνδακα καὶ τοὺς ἦταν ἀπαγορευμένη ἢ εἴσοδος στὴν πόλη...²⁵ Οι λεπροί της μεσκηνιας του Ηρακλείου είχαν παρόμοιες συνθήκες διαβίωσης με εκείνους των υπολοίπων λεπροχωριών, συγκατοικούσαν με υγιείς, καθώς επίσης ίδια ήταν η αντιμετώπιση από τις Αρχές στον επισιτισμό τους, και το 1888 απογράφονται 130 λεπροί.²⁰ Προέβαιναν σε επαιτεία προ των πυλών της πόλης, ευελπιστώντας στη φιλανθρωπία των περαστικών.²⁶ Ο χώρος εγκαταλείφθηκε το 1904, οι λεπροί μεταφέρθηκαν στη Σπιναλόγκα και ο χώρος εποικίστηκε με πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.

3.1.4. *Το λεπροχώρι της Ιεράπετρας.* Βρισκόταν εκτός της πόλης στη βόρεια πλευρά, 1.800 μέτρα μακριά, σε μια περιοχή με τοπωνύμιο Πετροκεφάλι.⁸ Οι λεπροί κάτοικοι προέρχονταν από τον νομό Λασηθίου και ιδιαίτερα από τις πόλεις της Ιεράπετρας και της Σητείας, τους απαγορεύονταν να μετακινηθούν από τον χώρο, ενώ οι συνθήκες διαβίωσής τους, που παραδίδονται από περιγραφές περιηγητών, είναι ανάλογες των υπολοίπων λεπροχωρίων της Κρήτης.²⁷ Τους χορηγούνταν ημερησίως μία οκά ψωμί και ο πληθυσμός τους το 1895 ήταν 100 άτομα,²⁶ ενώ στην απογραφή του 1900 είχε 59 λεπρούς, από τους οποίους οι 34 ήταν άνδρες και οι 25 γυναίκες.²⁸ Το 1904 ο χώρος εγκαταλείφθηκε οριστικά από τους λεπρούς λόγω της μεταφοράς τους στη Σπιναλόγκα.

3.2. Η αναγκαιότητα της ίδρυσης του λεπροκομείου

Τα λεπροχώρια, τα οποία βρίσκονταν πολύ κοντά, αλλά εκτός των μεγάλων πόλεων της Κρήτης, ήταν εστίες παραβατικότητας και τόπος έλξης των κοινωνικά αποκλινόντων ατόμων, λόγω του ότι η επιτήρηση και ο έλεγχος των αρχών ήταν χαλαρός και πλημμελής εξ αιτίας του φόβου της μόλυνσης. Η χαλαρότητα των ηθών ήταν ένα από τα χαρακτηριστικά αυτών των ιδιότυπων οικισμών και πολλοί κάτοικοι των πόλεων επισκέπτονταν συχνά τους εν λόγω τόπους για σεξουαλική ικανοποίηση.²⁰ Οι λεπροί θεωρούνταν ασύδοτοι και με ιδιαίτερες σεξουαλικές ορμές, προβαίνοντας σε ερωτικές περιπτώξεις μπροστά σε κοινή θέα χωρίς καμιά συστολή «...Οί έρωτικές περιπτώξεις τους δέν έχουν καμμιά άναστολή. Ξεκομμένοι από τους άλλους ανθρώπους άφηφούν κάθε αυτοσυγκράτηση. Τό καταμεσήμερο τους βλέπεις νά επιδίδονται στίς έρωτικές άπολαύσεις τους...».¹⁹ Μια δεύτερη διάσταση, εκτός από την ηθική, ήταν η οικιστική ανάπτυξη των πόλεων στα τέλη του 1800. Ο πληθυσμός αυξανόταν και η επέκταση εκτός των τειχών προέβαινε ως η μόνη λύση. Επειδή οι οικισμοί των λεπρών βρίσκονταν στις εισόδους των πόλεων ή πολύ κοντά σε αυτές, η απομάκρυνσή τους από τα συγκεκριμένα σημεία ήταν απαραίτητη για την οικιστική τους επέκταση.¹⁴⁻²² Πέραν τούτων, ένας ακόμη λόγος απομάκρυνσης ήταν η παρουσία των στρατευμάτων των μεγάλων δυνάμεων στο νησί. Οι επικεφαλής των στόλων και των στρατευμάτων απαιτούσαν την απομάκρυνση των λεπρών από τους οικισμούς, επειδή γειτνιάζαν με τους στρατιωτικούς καταυλισμούς, θέτοντας έτσι σε άμεσο κίνδυνο την υγεία των στρατιωτών αφ' ενός λόγω της άποψης που επικρατούσε περί του άμεσου κινδύνου της μόλυνσης και αφ' ετέρου εξ αιτίας της ηθικής χαλάρωσης.²⁹ Οι παραπάνω λόγοι αποτέλεσαν τις σπουδαιότερες αιτίες για τη διευθέτηση του θέματος των λεπρών από τη νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία.

4. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΛΕΠΡΟΚΟΜΕΙΟΥ

Με τον νόμο 463/30.5.1903 «Περί εγκαταστάσεως των εν Κρήτη λεπρών», σε ένα άρθρο ορίστηκε η νησίδα της Σπιναλόγκας ως τόπος εγκατάστασης και δημοσιεύτηκε στην επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας την 7η Ιουνίου του 1903.³⁰ Η νησίδα αυτή βρίσκεται στον νομό Λασιθίου, στον κόλπο της Ελούντας, είναι βραχώδης με μήκος 500 m και πλάτος 200 m, ενώ το ύψος της είναι 53 m και έχει συνολική έκταση 85 στρέμματα. Είναι άνυδρη και περικλειστική από ενετικά τείχη έχοντας μόνο δύο εισόδους, δίνοντας μορφή οικοδομήματος φρουριακού τύπου. Η νησίδα παρέμεινε στην ενετική κυριαρχία μέχρι το 1715, έτος της οριστικής αποχώρησης των Ενετών από την Κρήτη. Στη νησίδα, λόγω του άνυδρου, κατασκευάστηκαν από τους Ενετούς 17 δεξαμενές για τη συλλογή και την αποθήκευση ομβρίων υδάτων. Με τη φυγή των Ενετών η νησίδα εποίκιστηκε από Οθωμανούς, με τον πληθυσμό το 1879 να ανέρχεται σε 1.112 άτομα, ενώ το 1900 οι κάτοικοι ήταν 257. Μετά την ψήφιση του νόμου 463 οι Οθωμανοί κάτοικοι αποζημιώθηκαν και εγκατέλειψαν τη νησίδα.³¹ Μετά τον ιδρυτικό νόμο ακολούθησε στις 18 Νοεμβρίου του 1903 το υπ' αριθ. 166 διάταγμα «Περί διακανονισμού των της εσωτερικής λειτουργίας του λεπροκομείου», το οποίο καθόριζε την εσωτερική λειτουργία του λεπροκομείου.³² Σύμφωνα με αυτό, στο λεπροκομείο υπηρετούσαν:

Ο διευθυντής ιατρός. Διοριζόταν με πριγκηπικό διάταγμα και καθήκον είχε τη γενική επιμέλεια του λεπροκομείου. Ο μισθός του ανερχόταν στις 100 δραχμές τον μήνα και του χορηγούνταν άλλες 50 δραχμές για προμήθεια φαρμακευτικού υλικού και γραφικής ύλης, καθώς και για υλικά θέρμανσης και φωτισμού. Εκτός από τις ιατρικές και φαρμακευτικές παροχές στους εγκλειστούς είχε και το καθήκον της αστυνόμευσης, σε περίπτωση που ξεσπούσαν φιλονικίες και ταραχές, συνεπικουρούμενος σε αυτό από τη χωροφυλακή, η οποία έδρευε στο απέναντι χωριό, στην Πλάκα. Επέβαλε πειθαρχικές ποινές στο υπόλοιπο προσωπικό και είχε υπό την ευθύνη του το μητρώο και την καταγραφή του ιστορικού των ασθενών. Παρουσίαζε ετήσια έκθεση στο Υπουργείο Υγείας με τα περιστατικά και παρέθετε τα ανάλογα στατιστικά στοιχεία για την κίνηση, ενώ ανέφερε και τις παρατηρήσεις του για την εξελικτική πορεία της νόσου. Είχε τη δυνατότητα χρήσης μικροσκοπίου για ερευνητικούς και διαγνωστικούς σκοπούς και συνεργαζόταν με τις αρχές των δήμων και των νομών για τη διερεύνηση της κληρονομικότητας των ασθενών. Είχε τη δυνατότητα να χορηγεί δοκιμαστικές θεραπείες σε δύο μόνο ασθενείς και στον κάθε ένα χορηγούσε αποζημίωση 10 δραχμές, με τα αποτελέσματα να γνωστοποιούνται στο Υπουργείο με μηνιαία αναφορά. Ακόμη, ασκούσε έλεγχο στην ποιότητα

των παρεχόμενων τροφίμων και στο βάρος του ψωμιού, το οποίο ήταν 200 δράμια για κάθε τρόφιμο, ήτοι 354 g.³²

Η διαταγή του Συμβούλου επί των Εσωτερικών όριζε το υπόλοιπο προσωπικό του λεπροκομείου, το οποίο ήταν: ένας επιστάτης με μισθό 60 δραχμές, τρεις οδοκαθαριστές με καθήκοντα την απολύμανση και την καθαριότητα των κατοικιών με μισθό 40 δραχμές ο καθένας και ένας ιερέας με μισθό 60 δραχμές. Σύμφωνα με τα άρθρα του διατάγματος, παροχή θεραπείας δεν αναφέρεται πουθενά παρά μόνο απομόνωση των λεπτρών προς αποφυγή της μόλυνσης των υγιών.³³ Τα συγγενικά πρόσωπα είχαν τη δυνατότητα επισκεπτηρίου, αφού προηγουμένως λάμβαναν ειδική άδεια από τον διευθυντή ιατρό αλλά δεν μπορούσαν να διανυκτερεύσουν στο νησί. Τα ακάθαρτα λευχίματα πλένονταν αποκλειστικά στη νησίδα και γι' αυτόν τον σκοπό υπήρχε ειδικό προσωπικό (πλύντριες). Ο επιστάτης ήταν επιφορτισμένος με την προμήθεια των αγαθών και η επικοινωνία γινόταν αυστηρά με τη λέμβο υπηρεσίας, ενώ οποιαδήποτε άλλη απαγορευόταν να προσεγγίσει. Η αλληλογραφία απολυμαινόταν πριν την αποστολή της, σε ειδικό χώρο και με ειδικευμένο προσωπικό, το οποίο είχε στη διάθεσή του κλίβανο ατμών θείου και φορμόλης, ενώ απολυμαινόταν και τα νομίσματα.³⁴ Η αλιεία απαγορευόταν περιμετρικά της Σπιναλόγκας και σε ακτίνα 200 m, ενώ η ταφή των θανόντων γινόταν, δημοσία δαπάνη, σε ειδικό χώρο πάνω στη νησίδα. Επίσης, ήταν υποχρεωτική η έπαρση κίτρινης σημαίας στο υψηλότερο σημείο για να υποδηλοί το μολυσματικό της περιοχής.³² Το διάταγμα 166 προέβλεπε και κάποιες διευκολύνσεις για τη διαβίωση των λεπτρών στη νησίδα. Επειδή η διαβίωση των λεπτρών δεν ήταν κοινοβιακού τύπου επιτρεπόταν να υπάρχουν δύο παντοπωλεία για την παροχή των αναγκαίων αγαθών. Τους χορηγούνταν επίσης ένα επίδομα της τάξης των 20 λεπτών για την προμήθεια τροφίμων και 8 λεπτών για ένδυση και υπόδηση. Υπεύθυνοι για τη σωστή τήρηση των παραπάνω ήταν ο διευθυντής και ο επιστάτης, στους οποίους σε περίπτωση αμέλειας ή ολιγωρίας προβλεπόταν επιβολή πειθαρχικών ποινών.³² Με την πάροδο των ετών οι διατάξεις τροποποιήθηκαν και το προσωπικό αυξήθηκε κατά 45 άτομα, αφού προστέθηκαν 5 νοσοκόμοι, ένας απολυμαντής, ένας λογιστής, και από 10 πλύντριες, περιποιήτριες και φύλακες των ασθενών, καθώς και 8 λεμβούχοι.^{35,36} Στη νησίδα έμεναν μόνο οι πλύντριες, οι περιποιήτριες και ο ιερέας.³⁵

5. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΛΕΠΡΟΚΟΜΕΙΟΥ

5.1. Περίοδος της Κρητικής Πολιτείας (13.10.1904–1.12.1913)

Οι πρώτοι 251 λεπροί, 148 άνδρες και 103 γυναίκες, έφθασαν στη Σπιναλόγκα στις 13.10.1903.⁹ Ο πρώτος λεπρός

που πάτησε το πόδι του ήταν ο Γιάννης Καπαϊδώνης από το Ρέθυμνο, ο πρώτος διευθυντής ιατρός ήταν ο Χαρίλαος Παπαδάκης, με δεύτερο τον Δημήτριο Γραμματικάκη.^{11–35} Μόλις έγινε η μεταγωγή και η εγκατάσταση των λεπτρών, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι εγκατέλειψαν τον χώρο.¹¹ Η μεταφορά των λεπτρών αποδείχθηκε δύσκολη, επειδή από την ψήφιση του νόμου το 1901 μέχρι τον ορισμό της νησίδας το 1903 ως τόπου απομόνωσής τους παρήλθαν δύο έτη, με αποτέλεσμα οι οικογένειες να κρύβουν τους πάσχοντες ή ακόμη κάποιες φορές να εξαγοράζουν τη σιωπή των αρχών, αφού η μεταφορά στη Σπιναλόγκα ισοδυναμούσε με τον απόλυτο εγκλεισμό.^{14–29} Με τη συνδρομή της χωροφυλακής οι λεπροί –κάποιοι σιδηροδέσμιοι– μεταφέρθηκαν στη νησίδα.^{11–35} Πριν φθάσουν οι πρώτοι τρόφιμοι διορίστηκαν οι φύλακες, 15 άτομα, οι οποίοι ήταν εγκάθειρκοι των φυλακών του Ιντζεδίν των Χανίων (Αγιάς), ανέλαβαν αυτόν τον ρόλο για απαλλαγή του υπολοίπου της ποινής τους και εγκαταστάθηκαν έξω από το οικοδόμημα, στον χώρο του τουρκικού τελωνείου.¹¹ Οι φύλακες είχαν φτιάξει ένα παντοπωλείο για να προμηθεύουν στους εγκλειστούς εδωδιμα, τα οποία ήταν υπερτιμημένα και ελλιποβαρή, αφού οι ασθενείς δεν είχαν τη δυνατότητα να εξέλθουν από την πύλη και να τα ζυγίσουν, ενώ τα βράδια έκαναν εφόδους μέσα στο κάστρο για έλεγχο και επιβολή της τάξης. Επέβαλαν διακοπή της κυκλοφορίας τους μετά τις 8 μ.μ. και τους καταπίεζαν.^{34–37} Η καταπίεση οδήγησε σε μαζική έξοδο και εμπλοκή με την αστυνομία, κατά την οποία σκοτώθηκε ένας ασθενής και τραυματίστηκαν άλλοι δύο. Μετά από αυτό το περιστατικό η συμπεριφορά των φυλάκων βελτιώθηκε έναντι των εγκλειστών.³⁷ Οι λεπροί εγκαταστάθηκαν στα πεδινά του νησιού, εκατέρωθεν της κύριας οδικής αρτηρίας και κατέστρεψαν τις μουσουλμανικές οικίες, χρησιμοποιώντας τα ξύλα και τα διάφορα οικοδομικά υλικά για να κατασκευάσουν ή να επισκευάσουν δικούς τους οικίσκους.³⁴ Οι νεοεισερχόμενοι λεπροί καταγράφονταν στο μητρώο ασθενών και ο κάθε ένας είχε φάκελο με το ιατρικό ιστορικό του.^{11–34} Το πρώτο έτος μέχρι το 1905, από τους 251 τρόφιμους έμειναν 202, καθώς 21 δραπέτευσαν, 17 απεβίωσαν και 11 εγκατέλειψαν τη νησίδα με ειδική άδεια.²⁹ Μέχρι την ένωση με την Ελλάδα, το 1913, η νησίδα δεχόταν μόνο Κρήτες λεπρούς.^{14–35} Η Σπιναλόγκα λειτουργούσε ως χώρος απομόνωσης και όχι ως χώρος περίθαλψης. Ήταν μια αποικία λεπτρών. Δεν υπήρχε νοσοκομείο με κλίνες ή θαλάμους για την περίθαλψή τους. Οι τρόφιμοι έμεναν μόνοι τους, σε δικά τους σπίτια.³⁵

5.2. Από την ένωση μέχρι την κατοχή (1913–1940)

Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα είχε ως αποτέλεσμα η νησίδα να δέχεται λεπρούς από όλο τον ελλαδικό χώρο, ενώ οι συνθήκες λειτουργίας παρέμεναν ίδιες, χαρακτηριζόμενες ως άθλιες.^{33–35} Μια δωρεά 2.000 αγγλικών λιρών

που έγινε το 1918 από τον Μιχαηλό προς την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, με σκοπό τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των εγκλειστών της Σπιναλόγκας μέσω κάποιων υλικοτεχνικών έργων, έμεινε ανεκμετάλλευτη για 7 έτη λόγω των γεγονότων της μικρασιατικής καταστροφής.³⁴ Ανάλογες δωρεές σαν αυτή του Μιχαηλού έγιναν από τον Κουτουβά και τον Καλοκαιρινό, συνολικού ύψους 5.000 αγγλικών λιρών.³⁻³⁴ Το 1920 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος ο νόμος 2450 «Περί μέτρων προς την περιστολήν της λέπρας», όπου στα 12 άρθρα του γίνεται μια προσπάθεια για την οργάνωση των αποικιών των λεπρών και την οργάνωση του επιστημονικού και του διοικητικού προσωπικού που θα υπηρετεί σε αυτές.³⁸ Παρά τη θέσπιση του νόμου 2450, η κατάσταση φαίνεται να παραμένει ίδια και εξ αιτίας των άσχημων συνθηκών διαβίωσης σημειώθηκε το 1923 μαζική εξέγερση των τροφίμων, με σκοπό τη βελτίωση της ζωής και της καθημερινότητάς τους.³⁻¹¹ Η τότε κυβέρνηση και προσωπικά ο ίδιος ο Βενιζέλος παρακολουθούσαν και ενδιαφέρονταν στενά για τις εξελίξεις στο ζήτημα της λέπρας. Επί κυβερνήσεως Βενιζέλου συστάθηκε επιτροπή από τον διευθυντή υγιεινής Φ. Κοπανάρη, τον καθηγητή Φωτεινό και τον γεροϋσιαστή Λασηθίου Μ. Καταπότη, που σκοπό είχε τη σχετική γνωμοδότηση αναφορικά με τα κατάλληλα μέτρα για τη σωστή αντιμετώπιση της λέπρας. Η τριμελής αυτή επιτροπή κατέθεσε μέσω επιστολής το γνωμοδοτικό πόρισμα στον Βενιζέλο το 1925, στις 5 Ιουνίου στο Παρίσι. Η επιτροπή έθετε εν αμφιβόλω τη φαρμακευτική χρήση των αιθυλικών αιθέρων του Chaulmoogra, φαρμάκου που ήταν τότε σε χρήση για την αντιμετώπιση της λέπρας. Πρότεινε την πλήρη αναδιάρθρωση των αποικιών των λεπρών όχι μόνο με βελτίωση των υλικοτεχνικών υποδομών αλλά και με την πρόσληψη εκπαιδευμένου υγειονομικού προσωπικού, ενώ σημείωναν ότι η αποικία στη Σπιναλόγκα πρέπει να καταργηθεί και να ιδρυθεί ένα λεπροκομείο που να πληροί όρους υγιεινής.³³ Μετά από έναν μήνα και, συγκεκριμένα, στις 31 Ιουλίου του 1925 δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στο ΦΕΚ 293 ο νόμος «Περί οργάνωσης του λεπροκομείου Σπιναλόγκας εις εκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως της Επιτροπής Οικονομικών».³⁹ Σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο, ο αριθμός των λεπρών που μπορούσαν να φιλοξενηθούν στη νησίδα δέν έπρεπε να υπερβαίνει τους 250, ενώ προέβλεπε αύξηση του υπηρετούντος προσωπικού αφού προστέθηκαν διαχειριστής, μάγειροι, βοηθοί μαγειρών, νοσοκόμοι και πλύντριες.³⁹ Οι μάγειροι και οι βοηθοί τους διορίστηκαν με σκοπό την ύπαρξη κοινού συσσιτίου. Γι' αυτόν τον λόγο είχαν παρασχεθεί και υλικά της εστίασης, ενώ ως χώρος εστίασης προοριζόταν ο χώρος του τελωνείου. Όμως, το εγχείρημα δεν ευοδώθηκε λόγω της άρνησης των εγκλειστών.³⁴ Βάσει του εν λόγω νόμου δημιουργήθηκε πταισμα-

τοδικείο και ο εκάστοτε διευθυντής εκτελούσε χρέη πταιματοδίκη, τη γραμματειακή υποστήριξη αναλάμβανε ο διαχειριστής, ενώ τα χρέη του εισαγγελέα ανατίθεντο στον ενωμοτάρχη.³⁹ Σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας του λεπροκομείου το πταιματοδικείο συγκροτήθηκε σε σώμα πέντε φορές, η παρουσία του όμως λειτουργούσε αποτρεπτικά στις φιλονικίες μεταξύ των τροφίμων.³⁴ Ως φυλακή χρησιμοποιήθηκαν δύο δωμάτια, τα οποία βρίσκονταν στον χώρο του τουρκικού τελωνείου.³⁴⁻³⁹ Σύμφωνα με τον νόμο του 1925, η απομόνωση των λεπρών ήταν πλήρης και επιτρεπόταν το επισκεπτήριο συγγενούς μία φορά τον μήνα χωρίς να διανυκτερεύει ο επισκέπτης στη νησίδα. Επίσης, απαγορευόταν η αποστολή εκτός της νησίδας οποιουδήποτε αντικειμένου πριν αυτό απολυμανθεί, συμπεριλαμβανομένης και της αλληλογραφίας. Απαγορευόταν η αλιεία περιμετρικά της νησίδας στα 200 m, οι ταφές γίνονταν επί της νησίδας και στο υψηλότερο σημείο έπρεπε να ήταν υψωμένη κίτρινη σημαία, την οποία οι τρόφιμοι κατασκεύαζαν μεταλλική και μόνιμα επηρμένη για να συμβολίζει το λοιμικό του χώρου και την απαγόρευση προσέγγισης πλοίων.⁹ Οι άνδρες έπρεπε να μένουν ξεχωριστά από τις γυναίκες, εκτός αν ήταν συγγενείς, και να πάσχουν από την ίδια μορφή του νοσήματος.³⁹ Η ανάπλαση του νησιού έλαβε χώρα το 1929 αφού αποδεσμεύτηκαν τα ποσά από τις δωρεές των Μιχαηλού, Καλοκαιρινού και Κουτουβά.¹⁴ Μετατράπηκε σε νοσοκομείο το τουρκικό τέμενος, αποκαταστάθηκε ο χώρος του τουρκικού τελωνείου και δομήθηκε εκτός των τειχών του φρουρίου πρόχειρη οικοδομή, η οποία χρησίμευε ως αγορά. Μέσα στο κτήριο αυτό βρίσκονταν οι έμποροι και τα προς πώληση αγαθά και έξω από αυτό βρίσκονταν οι λεπροί, που επικοινωνούσαν από ανοίγματα τα οποία είχαν κάγκελα.¹¹⁻³⁴ Παρά τις προσπάθειες ανάπλασης, οι συνθήκες διαβίωσης των λεπρών δεν άλλαξαν ενώ κανενός είδους υγειονομική φροντίδα, περίθαλψη και θεραπεία δεν παρέχονταν. Από τις 13.10.1904 μέχρι τις 22.12.1926 έγιναν συνολικά 730 εισαγωγές. Τα εξιτήρια που δόθηκαν ήταν 28, ενώ απεβίωσαν 465 και 16 δραπετεύσαν. Επίσης, στο νησί γεννήθηκαν 39 παιδιά, από τα οποία απεβίωσαν τα 16. Το έτος 1926 η δύναμη ήταν 257 άτομα (172 Κρήτες, 85 Ελλαδίτες) και 18 νεογνά, από τα οποία τα 7 παρέμειναν με τους γονείς τους στο νησί, ενώ τα 11 μεταφέρθηκαν και παραδόθηκαν σε συγγενείς. Ίδιος περίπου πληθυσμός συναντάται και το επόμενο έτος, το 1927, με 260 άτομα, από τα οποία 66 ανδρόγυνα και με 7 παιδιά να παραμένουν στο νησί. Το ίδιο έτος καταγράφονται και 6 υγιείς γυναίκες που εργάζονταν ως πλύντριες.⁴⁰ Στο τέλος του ίδιου έτους η κατάσταση στη νησίδα παραμένει σχεδόν εκρηκτική, καθώς υπάρχει μαρτυρία-αναφορά για απουσία αστυνόμευσης, αυτοκτονίες, σεξουαλικές παρενοχλήσεις...*μια νεαρή Κρητικοπούλα δασκάλα, λεπρή, βρέθηκε σε τέτοια απόγνωση,*

σκαρφαλώνοντας στους γκρεμούς για να γλυτώσει από τη θηριώδη επίθεση των λεπρών ανδρών, ώστε ρίχτηκε από ψηλά και εκομματιάστηκε...⁹ Η επικρατούσα κατάσταση περιγράφεται ως ... το αίσχος της Σπιναλόγκας...³⁹ Ανάλογη μαρτυρία υπάρχει και για το επόμενο έτος, το 1928, η οποία όμως εστιάζει στην παντελή απουσία υγειονομικής παροχής στους εγκλειστούς, όπως και απουσία προσωπικού υγείας, ενώ και πάλι επισημαίνεται ότι ο χώρος αποτελεί απομονωτήριο και όχι θεραπευτήριο λεπρών. Τονίζεται επίσης η έλλειψη φαρμακείου και μικροβιολογικού εργαστηρίου, η αναγκαιότητα στελέχωσης με προσωπικό, ενώ συστήνονται και κάποιες προτάσεις θεραπείας.³⁶ Ο πληθυσμός της Σπιναλόγκας έχει αυξηθεί και το 1933 υπάρχουν 300 ασθενείς.⁹ Η κατάσταση συνεχίζει να κινείται στο ίδιο πλαίσιο μέχρι το 1936, όταν φθάνει στη νησίδα, στις 11 Μαρτίου, ο ασθενής Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης, φοιτητής της Νομικής Αθηνών.¹⁴⁻³⁴ Ο Ρεμουντάκης ήταν το άτομο το οποίο συνέβαλε στην πλήρη αναδιοργάνωση και στον εξωραϊσμό της Σπιναλόγκας ... αφού το πεπρωμένον με οδήγησε εδώ, αποφάσισα να διαθέσω τον εαυτόν μου υπέρ αυτών και χάριν αυτών... να αγωνισθώ για ανθρώπους αδικημένους από τον Θεό και τους ανθρώπους, και που τα πρόσωπά τους τα είχε ζαρώσει το κλάμα και ο αναστεναγμός...³⁴ Πέτυχε την ίδρυση σωματείου, το οποίο αναγνωρίστηκε ως νομικό πρόσωπο και ο σκοπός του ήταν η βελτίωση των συνθηκών υγιεινής και διαβίωσης των εγκλειστών. Το σωματείο που ιδρύθηκε ήταν το πρώτο στον ελλαδικό χώρο και ονομαζόταν «Αδελφότης ασθενών Σπιναλόγκας ο Άγιος Παντελεήμων» και η εορτή του σωματείου ήταν στις 27 Ιουλίου, του Αγίου Παντελεήμονα.³⁻³⁴ Στο σωματείο αυτό, εγκεκριμένο από το Πρωτοδικείο Λασηθίου, γράφτηκαν 160 ασθενείς, πληρώνοντας 10 δραχμές για την εγγραφή και 5 δραχμές συνδρομή.³⁴ Το καταστατικό του σωματείου συντάχθηκε από τον ίδιο τον Ρεμουντάκη και όπως αναφέρει ο ίδιος ... σκοπός ήτο: πρώτον, η βελτίωσις των όρων διαβιώσεως των ασθενών. Δεύτερον, η απόκτησις όλων των μέσων πολιτισμού που θα μπορούσαν να αμβλύνουν τον μαρασμό και την απόγνωσιν των αρρώστων, και άλλα πολλά...³⁴ Το σωματείο πρωταγωνιστούσε στις αλλαγές και στις εξωραϊστικές παρεμβάσεις που σκοπό είχαν τη βελτίωση της εικόνας και της ζωής των τροφίμων. Αυτό αποτελούσε μια αναγκαιότητα, αφού η θέση των ασθενών ήταν εξαιρετικά δυσχερής ... Τα προβλήματα ήσαν μεγάλα και πολλά. Το επιδημικό υλικό απουσίαζε από το φαρμακείον και οι άρρωστοι επέδεναν τα τραύματά τους με τεμάχια από πανί, προερχόμενο από τα παλαιά εσώρουχά των, που με το πλύσιμο και τη φθορά εγίνοντο λεπτά και μαλακά και δεν εξαγρίωναν τα τραύματά των. Οι καθημερινές αλλαγές από αυτό το υλικό συγκεντρώνονταν μέσα σε κοφίνια και κάθε 15 ημέρες τα έπαιρνε η πλύντρια και τα έπλενε. Οι μύγες τα επισκέπτοντο και κατά τους θερινούς μήνες, τις περισσότερες φορές, η

πλύντρια έπρεπε να τα τινάξει για να τα απαλλάξει από τα σκουλήκια που είχαν εκκολαφθεί. Απίστευτη δραματική τραγωδία, και όμως πραγματικότητα, που έβλεπες κάθε ημέρα να επαναλαμβάνεται...³⁴ Αρχικά, δόθηκε βαρύτητα στην καθαριότητα, καθώς η δυσσομία ήταν έντονη ... σωροί από σκουπίδια βρίσκονταν στα παραγώνια του δρόμου... οι ψαράδες μου είπαν ότι όταν τύχαινε να φυσάει ανατολικός άνεμος, σε απόσταση 300 m από το φρούριο, έφθανε μια απάισια μυρωδιά... Η κατάσταση ήτο αφόρητη και έπρεπε να γίνει κάτι και από κάπου να αρχίσουμε να καθαρίσουμε αυτήν την κόπρο του Αυγείου...³⁴ Απομακρύνθηκαν όλα τα σκουπίδια και παραγγέλθηκαν 1.280 kg ασβέστη με τα οποία βάφτηκαν όλα τα σπίτια. Ο κεντρικός δρόμος του νησιού στρώθηκε με τσιμέντο ... έγινε έρανος, παραγγείλαμε και μας έφεραν άμμο και χαλίκι και τσιμέντα... μεγάλο μέρος του πολυσύχναστου σημείου του δρόμου τσιμεντοστρώθηκε και χαίρονταν οι άρρωστοι, πατώντας στην επίπεδη επιφάνεια... Μια θαυμάσια όψιν καθαριότητος παρουσίαζε το άλλοτε επικλινές δρομάκι, που τα σκουπίδια το στόλιζαν. Τώρα έλαμπε από καθαριότητα...³⁴ Δημιουργήθηκε ορχήστρα από μουσικούς τροφίμους, ενώ ιδρύθηκε ο καταναλωτικός συνεταιρισμός «Η Ένωση», που πρόσφερε τα τρόφιμα σε τιμές κόστους και λειτουργούσε μέχρι το οριστικό κλείσιμο της Σπιναλόγκας.¹¹⁻¹⁴ Οι γραπτές και οι τηλεγραφικές διαμαρτυρίες προς τη Γενική Διοίκηση της Κρήτης και το Υπουργείο Υγιεινής για την παντελή έλλειψη επιδημικού και φαρμακευτικού υλικού εισακούστηκαν και άρχισε η αποστολή δεμάτων με επιδημικό και υγειονομικό υλικό ... το αποτέλεσμα δέν άργησε να έλθει και πελώρια δέματα από επιδημικό υλικό, άπιστευτο θέαμα για τους αρρώστους από την ημέρα που τους πέταξαν εκεί, μαζί με αρκετά φάρμακα...³⁴ Ολοκληρώθηκε ο περιφερειακός δρόμος του νησιού μήκους 1.300 m και με λαχειοφόρο αγορά αγοράστηκε το πρώτο ραδιόφωνο. Η κατάσταση έβαινε συνεχώς βελτιούμενη, οι τιμές των προϊόντων ελέγχονταν πλέον από τον συνεταιρισμό τροφίμων, οι φιλονικίες και οι έριδες αποσοβήθηκαν λόγω της παρουσίας του πταισματοδικείου, ο διορισμός των πλυντριών και των νοσοκόμων, καθώς και οι αποστολές υγειονομικού υλικού, κρεβατιών και κλινοσκεπασμάτων όπως και η μετατροπή μέρους του κτηριακού χώρου της Αδελφότητας σε βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο βελτίωσαν τη διαβίωση των εγκλειστών μέχρι την κήρυξη του πολέμου το 1940.¹⁴⁻³⁴

5.3. Από την Κατοχή μέχρι την κατάργηση (1940–25.9.1957)

Οι εγκλειστοί πληροφορήθηκαν την κήρυξη του πολέμου από το ραδιόφωνο. Το χρηματικό βοήθημα στην αρχή καταβαλλόταν κανονικά και πριν από την αναχώρηση της Κυβέρνησης για τη Μέση Ανατολή χορηγήθηκαν τρεις μηνιαίες καταβολές... Προ της αναχωρήσεως της Κυβερνήσεως,

και ενώ επλησίαζε η κατάληψις, μας κατέβαλαν τρία μηνιαία επιδόματα για να προμηθευτούμε τρόφιμα και ό,τι άλλο ενομιζάμε αναγκαίο...³⁴ Γρήγορα όμως η έλλειψη τροφίμων άρχισε να γίνεται εμφανής με πρώτη την έλλειψη ψωμιού, αφού τα διαθέσιμα άλευρα επιτάχθηκαν από τους Ιταλούς. Το επίδομα διακόπηκε, όπως και οι συναλλαγές και το μόνο που ενδιέφερε πλέον ήταν η επιβίωση.³ Μια συνέλευση που έγινε υπό την προεδρία Ρεμουντάκη είχε ως αποτέλεσμα τη διατύπωση ενός και μόνου αιτήματος...*Να συμπεριληφθώμεν εις την δύναμιν των στρατευμάτων κατοχής...*¹¹⁻³⁴ Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσαν να αποστέλλονται τρόφιμα στο νησί. Πράγματι, μια αντιπροσωπεία μετέβη στην Πλάκα, το θέμα συζητήθηκε με τους Ιταλούς επιτελείς και άρχισαν να αποστέλλονται τρόφιμα. Το 1942, τον Μάρτιο, η κατάσταση επιδεινώθηκε και οι ασθενείς διεκδίκησαν εκ νέου τρόφιμα από τους Ιταλούς, οι οποίοι συνέχισαν την τροφοδοσία του νησιού.³⁴ Η έλευση των Γερμανών επιδείνωσε περισσότερο την κατάσταση. Το Φρουραρχείο της Κρήτης διέταξε την εκτέλεση διά τυφεκισμού του όποιου Χανσενικού δραπέτη και όσοι ασθενείς βρήκαν τρόπο και εξήλθαν για επαιτεία εκτελέστηκαν, με χαρακτηριστική αυτή του εικοσάχρονου Νικόλαου Αντωνακάκη που είχε δραπετεύσει για να προμηθευτεί τρόφιμα.³⁴⁻⁴¹ Επιβλήθηκε συσκότιση, ο υποσιτισμός ήταν διαρκής ενώ είχαν επικρατήσει οι συναλλαγές είδος με είδος, αλλά οι έγκλειστοι είδος προς συναλλαγή δεν διέθεταν. Άρχισαν τότε να ανταλλάσσουν τα έπιπλά τους με κριθάρι, λάδι και τυρί, ενώ παρήγαγαν αλάτι σε αυτοσχέδιες αλυκές.³⁴ Από την έλλειψη τροφίμων πέθαναν περίπου 100 τρόφιμοι...*οι μήνες περνούσαν και ο θάνατος μάς αποδεκάτιζε... γιατί στερούμεθα τα βασικά: φρούτα και πρωτεΐνες από το κρέας και το ψάρι που άλλοτε αφθονούσαν... Μια μόνιμη αρρώστια έστελνε τους συνασθενείς μας στον άλλο κόσμο...*³⁴ Στο διάστημα αυτό έγιναν κάποιες αποστολές τροφίμων από τον Ερυθρό Σταυρό και από εράνους που διοργανώθηκαν από την εκκλησία. Έτσι παρέμεινε η κατάσταση μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών στις 6 Σεπτεμβρίου του 1944. Μετά την απελευθέρωση ξεκίνησε να καταβάλλεται σταδιακά το επίδομα και άρχισε μια βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης σε επίπεδο κτηριακής υποδομής, όχι όμως και περιθαλψής.⁴¹ Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ήρθαν δύο ασθενοφόρα για τη διακομιδή των ασθενών από το χωριό Πλάκα προς το νοσοκομείο. Το 1955 το νησί ηλεκτροδοτήθηκε από γεννήτρια ρεύματος.¹¹ Από το 1941 υπάρχει στη Σπιναλόγκα η είδηση για τα θεαματικά θεραπευτικά αποτελέσματα μετά τη χρήση σουλφονών σε λεπρούς ασθενείς στην Αμερική. Το 1948, στις 18 Ιανουαρίου, ξεκινά η χορήγησή του στους τροφίμους του νησιού με τη μορφή δισκίων διαζόνης...*το θαυματουργό φάρμακο των σουλφονών μεταμορφωμένο τώρα σε χάπια διαζόνης ήλθε και στη Σπιναλόγκα 6 έτη μετά τα λαμπρά αποτελέσματα του Κάρβιλ, στις 18 Ιανουαρίου 1948 μας έφεραν τα πρώτα χάπια... Μέσα σε 6 μήνες 230 Χανσενικοί*

της Σπιναλόγκας είχαν αποθεραπευθεί...³⁴ Όμως, οι ιατρικές και οι διοικητικές αρχές παρέμεναν διστακτικές παρά τα θεαματικά αποτελέσματα. Δεν αποδέσμευσαν τους ασθενείς επειδή πρώτον αμφέβαλαν για τη θεραπεία και δεύτερον η Σπιναλόγκα αποτελούσε αγοραστική δύναμη στην πτωχή οικονομία της ανατολικής Κρήτης...*κάθε πρωί ένα караβάνι χωρικών με τα γαϊδουράκια τους φορτωμένα με τρόφιμα και ξυλεία κατηφόριζε το βουνό και κατέφθανε στο νησί με τη βάρκα των φυλάκων. Γι' αυτόν τον στερημένο τόπο, η εγκατάσταση μιας τέτοιας κοινότητας, που εισέπραττε την έστω πενιχρή βοήθεια του κράτους, ήταν μάλλον εξ ουρανού...*¹¹ Όμως, παρά τον σκεπτικισμό των αρχών, η αρχή του τέλους για το λεπροκομείο της νησίδας ήταν γεγονός. Ο νόμος 2450 του 1920 είναι πλέον ανεδαφικός και το 1950 εκδίδεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως ο νόμος «Περί μέτρων προς καταπολέμησην επιδημικών νόσων και υποχρεωτικής δηλώσεως αυτών».⁴² Το 1952 με Βασιλικό Διάταγμα καταργούνται σταδιακά τα λεπροκομεία ανά την επικράτεια και ιδρύεται θεραπευτικό ίδρυμα στην Αθήνα.¹¹ Ο νόμος δεν υλοποιείται άμεσα, με αποτέλεσμα οι έγκλειστοι να εξεγερθούν στις 20 Ιανουαρίου του 1953.³ Στις 29 Ιανουαρίου το κράτος αυξάνει το μηνιαίο επίδομα στις 15.000 δραχμές, αλλά στις 13 Φεβρουαρίου του 1953 οι έγκλειστοι αρχίζουν απεργία πείνας με αίτημα την ίδρυση του θεραπευτηρίου στην Αθήνα.³ Ακολουθεί το 1955 ο νόμος 3369 «Περί μέτρων προς καταπολέμησην της λέπρας», που προβλέπει κατ' οίκον νοσηλεία.⁴³ Τον Μάρτιο του 1956 επισκέπτεται τη Σπιναλόγκα ο υπουργός υγείας, ο οποίος συναντάται με τους τροφίμους που έχουν μοναδικό αίτημα «...να φύγωμε από δω, ζωντανοί ή πεθαμένοι...».¹¹⁻³⁴ Στις 16 Νοεμβρίου του 1956 με τον νόμο 3625 «Περί συστάσεως Κέντρων Βοηθείας Βρεφών και αποκαταστάσεως λεπρών», στο άρθρο 2 συστήνεται το ίδρυμα προστασίας λεπρών στην Αθήνα.⁴⁴ Ένα έτος αργότερα μεταφέρθηκαν οι 240 ασθενείς λεπροί του νησιού στην Αθήνα, με τους τελευταίους 30 να αναχωρούν τον Ιούλιο του 1957.³⁴ Στις 30 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους με το νομοθετικό διάταγμα 3766 στο ΦΕΚ 197, άρθρο 4, το Λεπροκομείο της Σπιναλόγκας καταργείται, αφού δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης.⁴⁵

6. Η ΔΙΑΒΙΩΣΗ ΣΤΗ ΣΠΙΝΑΛΟΓΚΑ

Οι αναφορές που υπάρχουν για τη διαβίωση των λεπρών στη νησίδα προέρχονται από τους ίδιους τους τροφίμους και από περιηγητές ιατρούς που την επισκέφθηκαν. Κοινός παρονομαστής όλων αυτών των περιγραφών είναι η αθλιότητα των συνθηκών.¹⁴ Το 1924 ο καθηγητής Κ. Zeyfart αναφέρει τη δυσκολία της επίσκεψης, ότι οι λεπροί κάθονται έξω από τα σπίτια τους στον κεντρικό δρόμο με τα κολοβωμένα άκρα τους, ενώ ένας νοσοκόμος καταβρέχει τον δρόμο με διάλυμα φαινικού οξέος για να αμβλύνεται κάπως η δυσάρεστη οσμή. Κανένας δεν τους αγγίζει από τον φόβο

της μόλυνσης, ενώ με τις βραχνές φωνές τους παραπονούνται για την απομόνωσή τους και για την παντελή έλλειψη θεραπείας. Η διοίκηση του νησιού μάταια ζητά αποστολή φαρμακευτικού και επιδησιολογικού υλικού. Οι περισσότεροι ήταν άνδρες ηλικίας 30–50 ετών και κάθε έτος απεβίωναν περίπου 30, οι οποίοι αντικαθίσταντο με νέες εισαγωγές. Όλοι οι κάτοικοι της Σπιναλόγκας ήταν λεπροί, εκτός από 4 πλύντριες που ήταν υγιείς. Παντρεύονταν μεταξύ τους και τα παιδιά τους ήταν υγιή, τα οποία και μεταφέρονταν σε ορφανοτροφείο ή παραδίνονταν σε συγγενείς. Οι τρόφιμοι έφεραν όλες τις μορφές της νόσου, ενώ σε αυτούς με προχωρημένη μορφή παρουσιαζόταν καταστροφή της ρινικής χοάνης και του ρινικού διαφράγματος, ενώ η προσβολή του λάρυγγα προκαλούσε βράγχος φωνής. Ακόμη, αναφέρονταν περιπτώσεις με προσβεβλημένους τους οφθαλμούς, από απλή επιπεφυκίτιδα μέχρι πλήρη τύφλωση. Τονιζόταν η αναγκαιότητα της μετατροπής του νησιού από απομονωτήριο σε θεραπευτήριο, δεν υπήρχε νοσοκομείο, φαρμακείο και μικροβιολογικό εργαστήριο και το προσωπικό ήταν ελάχιστο. Επίσης, για την περίθαλψή τους συστηνόταν η χρήση των παραγώγων του υδνόκαρπου και συναφών σκευασμάτων για τη βελτίωση της κατάστασης.³⁶ Ανάλογες επισημάνσεις γίνονταν και από τον Νομάρχη Λασηθίου, ο οποίος αναφέρει στον Βενιζέλο μέσω επιστολής την ακαταλληλότητα του χώρου και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης... *Και ως ειρική καταδίκων και ως τάφος ακόμη είναι άνεπαρκής... διακόσια ανθρώπινα ἄθλια πλάσματα... ἔχουν ἐγκαθειριχθῆ ἐν πλήρη ἀπογνώσει, ἄνευ συναισθησεως ἠθικῶν ἢ καὶ γραπτῶν νόμων...*⁴⁶ Στις 24 Νοεμβρίου του 1926 με νέο έγγραφό του στο Υπουργείο Υγείας αναφέρει ότι... *ἄληθῶς ἡ ἀνθρωπίνη συνειδησις ἐξανίσταται ἀπὸ τὴν ἑλεεινὴν κατάστασιν αὐτῶν. Ἡ περιγραφὴ τῆς ἀθλίας καταστάσεως εἶναι ἀδύνατος. Κάθε τρώγλη σχεδὸν περικλείει καὶ ἓνα τυφλὸν ἢ ἀνάπηρον ἢ ἐν γένει ἀνίκανον πρὸς συντήρησιν τοῦ ἑαυτοῦ του, ἀφιεμένου εἰς τὴν τύχη του. Μέσα εἰς τὴν ὄζουσαν καὶ γεμάτη ἀκαθαρσιῶν ἐτοιμόροπον σχεδὸν οἰκίαν, μόλις διέκρινε τις μίαν σκιάν ἀνθρωπίνου ἐρεπίου καὶ ἤκουε τὴν φωνὴν ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, ἡ ὁποία εἰς τὸ ἄκουσμα τοῦ τίτλου μου ἐπικαλεῖτο τὴν βοήθειά μου...*⁴⁷ Ανάλογη περιγραφή δίνει και ο ιατρός Charles Nicolle κατά την επίσκεψή του το 1932. Αναφέρει την απομόνωση και την τραγικότητα των κατοίκων, την παντελή έλλειψη αστυνόμευσης και ιατρικής παρακολούθησης... *Γιατί νὰ ἐργασθοῦν οἱ λεπροί; Κανένα ἀντικείμενο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ νησί... Στὴν Σπιναλόγκα δὲν ὑπάρχει ἀστυνομία. Καθένας ποὺ φθάνει στὸ νησί στεγάζεται ὅπως ἤμπορεῖ, ὅπου εὐρεῖ. Ἡ δύναμις τοῦ ἰσχυροτέρου ἢ ὁ οἶκτος προμηθεύουν τις καλλίτερες κατοικίες... Ἄν γίνῃ κανένα δυστύχημα, ἂν προσβληθῇ ἀπὸ καμμιά ἄλλη ἀρρώστια κανένας λεπρός, ἔρχεται στὸ νησί ἰατρός... Εἶναι καιρός, πρὸς τιμὴν τῆς Ἑλλάδος, εὐγενοῦς καὶ δραστηρίου ἔθνους, ἡ ὁποία ἀξίζει τὴν φιλιάν καὶ τὴν ἐκτίμησιν μας, νὰ ἐξαλειψῇ τὸ αἶσχος*

*τῆς Σπιναλόγκας...*⁴⁰ Η περιγραφή του χώρου μεταφέρει τη ζοφερή πραγματικότητα και την αθλιότητα της διαβίωσης. Τον κεντρικό δρόμο όπου ήταν συγκεντρωμένοι σχεδόν όλοι οι λεπροί της Σπιναλόγκας τον ονόμαζαν «*ἡ λεωφόρος τοῦ πόνου*». Στη μέση της επικλινούς αυτής κεντρικής οδού υπήρχε ένα αυλάκι στο οποίο συγκεντρώνονταν τα ὄμβρια και μαζεύονταν στις δεξαμενές. Το περπάτημα ήταν δύσκολο λόγω του επικλινούς, ιδίως για τους ασθενείς που είχαν ἔλκη στα πόδια. Η τουαλέτα ήταν δίπλα από την είσοδο του κάθε σπιτιού, φτιαγμένη από σάπια σανίδια πάνω από έναν λάκκο. Σε ὅλο το νησί, ακόμη και στο κουρείο δεν υπήρχε καθρέφτης για να μη βλέπουν οι τρόφιμοι τις αλλαγές που προκαλούσε η λέπρα στο πρόσωπό τους... *Ἀποφεύγαμε τοὺς καθρέφτες. Ἀκόμα καὶ στὸν κουρέα δὲν ὑπῆρχε καθρέφτης γιὰ νὰ μὴν βλέπουμε τις ἀλλαγές...*⁴¹ Όταν ἐφθανε ο νεοεισερχόμενος στη Σπιναλόγκα τον υποδέχονταν οι τρόφιμοι με το «...*Καλῶς τὸν καὶ ὄχι καλῶς ὄρισες (ποῦ σημαίνει καλῶς ἦλθες)*. Αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ χαιρετισμοῦ συνηθίζετο καὶ φανέρωνε τὴν τραγικότητα τοῦ χώρου στὸν ὁποῖον ἐκαλεῖτο νὰ ζήσει τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του ὁ νεοεισερχόμενος. Ἔνα διακεκομμένο «καλῶς τὸν», ἀντὶ τοῦ χαρούμενου «καλῶς ἦλθες»...³⁴ Στην είσοδο του φρουρίου αναφέρεται ότι εἶχε αναρτηθεῖ πινακίδα, η οποία ἔφερε την επιγραφή «*Ἐγκαταλείψατε κάθε ἐλπίδα εσεῖς ποὺ εἰσέρχεσθε*», φράση δανεισμένη από την Κόλαση του Δάντη «*Laschiate ogni speranza o voi che entrate qui*»,⁴⁴⁻⁴⁸ δείχνοντας την τραγικότητα που επικρατούσε, ενώ χαρακτηριστική είναι και η στάση του κράτους το οποίο αντιμετώπιζε τον λεπρό ως νεκρό, διαγράφοντάς τον από μητρώα και δημοτολόγια, χάνοντας το δικαίωμα εκλογής, ψήφου και δικαιοπραξίας... *ἦταν συνέχεια ἐνὸς παλαιοῦ ἐθίμου ποῦ ὁ πάσχω ἀπὸ τὴν ἀσθένεια τοῦ Χάνσεν ἐθεωρεῖτο νεκρὸς καὶ διεγράφετο ἀπὸ τὰ μητρώα τῶν ζωντανῶν...*³⁴

6.1. Απολύμανση

Ο νόμος του 1925, στο άρθρο 27, αναφέρει ρητά ότι... *Ἀπαγορεύεται ἡ ἐκ τοῦ λεπροκομείου ἐξαγωγή οἴουδῆποτε ἀντικειμένου, ἄνευ ἀπολυμάνσεως...*³⁹ Απολύμανση γινόταν σε οποιοδήποτε αντικείμενο, σε επιστολές, ακόμη και στα χρήματα. Γ' αυτόν τον σκοπό εἶχε προβλεφθεῖ ἓνας εἰδικὸς χώρος στη δυτική πύλη των τειχῶν, ο οποίος την περίοδο της Ενετοκρατίας εἶχε τη χρήση πυριτιδαποθήκης και μετατράπηκε σε απολυμαντήριο. Υπεύθυνος του χώρου και της ὅλης διαδικασίας ἦταν ο απολυμαντής. Στον χώρο του απολυμαντηρίου υπήρχε κλίβανος ατμού. Σε αυτόν κλιβανίζονταν τα προσωπικά αντικείμενα του ασθενούς που εἶχε αποβιώσει ἀπὸ φυματίωση. Εκτός ἀπὸ τον κλίβανο ατμού υπήρχε και κλίβανος ατμῶν φορμόλης. Αὐτὸν χρησιμοποιοῦσαν για την απολύμανση ρούχων, λευχειμάτων και για οτιδήποτε ἦταν υφασμάτινο. Τα σκεύη τα οποία μετέφεραν προϊόντα, ὅπως κοφίνια, σακιά ἢ καφάσια,

απολυμαίνονταν με ψεκασμό φαινικού οξέος. Όλα τα μεταλλικά είδη και τα κέρματα απολυμαίνονταν μέσα σε υγρό διάλυμα μερκουρικού χλωρίου σε διάλυση 1:1.000. Οι επιστολές και τα χαρτονομίσματα απολυμαίνονταν με τη διαδικασία του καπνισμού από θείο. Υπήρχε μια ειδική συσκευή με κωνοειδές καπάκι, με διάμετρο 30 cm και ύψος 50 cm, που εσωτερικά είχε σχάρα. Στο κάτω μέρος υπήρχε θυρίδα με ερμάριο. Στη σχάρα τοποθετούνταν οι επιστολές ανοικτές ή τα χαρτονομίσματα. Στο ερμάριο ο απολυμαντής έβαζε θειάφι το οποίο το άναβε, έκλεινε τη θυρίδα και τα αντικείμενα παρέμεναν για καπνισμό μισή ώρα. Μετά από αυτή τη διαδικασία η επιστολή σφραγιζόταν με σφραγίδα κυανού χρώματος με τη λέξη «Απελυμάνθη» και ακολουθούσε η αποστολή της.³⁴

6.2. Περίθαλψη

Σύμφωνα με τους ιδρυτικούς νόμους, ο χώρος της Σπιναλόγκας ήταν χώρος απομόνωσης και εγκλεισμού και δεν είχε καμιά παροχή θεραπείας και περίθαλψης.³⁰⁻³² Η κυβέρνηση Βενιζέλου το 1917 έλαβε κάποια μέτρα που σκοπό είχαν τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης.¹¹ Ο ίδιος ο Βενιζέλος, ευαίσθητοποιημένος στο ζήτημα, έστειλε με προσωπικά του έξοδα τον καθηγητή Αντ. Δεσποτόπουλο σε Ινδίες και Φιλιππίνες με σκοπό την ενημέρωσή του για νέες θεραπευτικές πρακτικές, μιας και η νόσος είχε ενδημική παρουσία σε αυτές τις περιοχές. Ακόμη, σύστησε μια επιτροπή από τους ιατρούς Φωτεινό, Κοπανάρη και Καταπότη, που είχε ως αντικείμενο τον ακριβή προσδιορισμό των μέτρων για την αναβάθμιση της Σπιναλόγκας.³³ Μέχρι το 1930 κανένα φαρμακευτικό προϊόν για την αντιμετώπιση της λέπρας δεν είχε χορηγηθεί στους εγκλειστούς της νησίδας.¹¹⁻⁴⁹

6.2.1. Χορήγηση φαρμάκων. Η χορήγηση των φαρμάκων κατά της λέπρας ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1929 στο Νοσοκομείο Λοιμωδών και μεταγενέστερα άρχισε και στη Σπιναλόγκα.³³ Αρχικά, το πρώτο φάρμακο ήταν το Alerpol, το οποίο ήταν παράγωγο των ελαίων του υδνόκαρπου με άλατα νατρίου.^{49,50} Η χορήγησή του γινόταν ενδομυϊκώς μετά από τη διάλυσή του με απεσταγμένο ύδωρ και την προσθήκη φαινικού οξέος. Πριν από τη χορήγησή του ο ασθενής υποβαλλόταν σε εργαστηριακό έλεγχο ηπατικής και νεφρικής λειτουργικότητας. Χορηγούνταν 0,5 mL δύο φορές την εβδομάδα με προοδευτική αύξηση έως και 15 mL ανάλογα με τις κλινικές αντιδράσεις του ασθενούς. Η χορήγηση διακοπτόταν στην περίπτωση ηπατικής ή νεφρικής ανεπάρκειας, και όταν εμφανίζονταν συμβάματα, όπως πυρετική κίνηση της τάξης των 38–39 °C, η οποία εκδηλωνόταν μέσα σε ένα δεκαήμερο από τη χορήγηση του φαρμάκου με συνοδό ρίγος, γαστρεντερικές διαταραχές, κεφαλαλγίες ή αρθραλγίες, υπεραιμία στα λεπρικά φύματα ή στην περιοχή

του προσώπου, αν παρουσιάζονταν κηλιδωτά ερυθρήματα με συνοδό πυρετική κίνηση ή αν επεκτείνονταν οι λεπρικές βλάβες σε σημεία του σώματος που ήταν ελεύθερα πριν από τη θεραπεία.^{49,50} Τα αποτελέσματα κρίθηκαν ενθαρρυντικά, παρά τις πολλές ανεπιθύμητες ενέργειες, επειδή παρατηρείτο ύφεση των λεπρικών εκδηλώσεων χωρίς να καταλείπουν ουλή.⁴⁹

Ένα δεύτερο φαρμακευτικό προϊόν με έλαιο ινδόκαρπου άρχισε να χορηγείται το 1931 από την Bayer, το Antileprol, ενδομυϊκώς ή από του στόματος. Οι ανεπιθύμητες ενέργειες του φαρμάκου παρατηρούνταν κυρίως στην από του στόματος χορήγηση και αφορούσαν στο γαστρεντερικό λόγω των εκδόχων των καψακίων. Ευρεία χρήση είχε το έλαιο Chaulmoogra, το οποίο προερχόταν και αυτό από τον ινδόκαρπο, αλλά ήταν δύσοσμο και διατίθεται σε φιάλες του 0,5 kg ή του 1 kg. Το έλαιο του Chaulmoogra χορηγείτο από το στόμα διαλυμένο σε νερό. Η αρχική δοσολογία ήταν 5 σταγόνες εβδομαδιαίως και αυξανόταν μέχρι τις 50. Λόγω του δύσοσμου του φαρμάκου εμφανιζόταν έντονη δυσσομία στον ιδρώτα των ασθενών. Ακόμη, χρησιμοποιούνταν το Antileprol By-By, σκευάσματα από παράγωγα χρυσού, όπως το Solganol και παράγωγα κινίνης, όπως το Quinine Triol.³⁴

6.2.2. Δημόδεις πρακτικές. Παρά τα παραπάνω διαθέσιμα σκευάσματα, η κατάσταση στη Σπιναλόγκα περιγράφεται τελείως διαφορετική ... *Δέν υπήρχε ουσιαστικά καμιά φροντίδα, κανένα φάρμακο. Τά βγάσαμε πέρα με αυτόσχεδια μέσα...*³⁴ Η ανακούφιση με πρακτικές μεθόδους ήταν ευρύτατα διαδεδομένη, και όταν κάποιος έβρισκε μια μέθοδο ή ένα βότανο το οποίο πρόσφερε ανακούφιση, ενημέρωνε και τους υπολοίπους για να το χρησιμοποιήσουν... *Άν κάποιος από έμås δοκίμαζε κάποιο κόλπο που τον ανακούφιζε, το ακολουθούσαν και οι άλλοι...*³⁴ Σύμφωνα με τις πρακτικές τους, αν κάποιος είχε φλεγμονή με τη συνοδό ερυθρότητα και θερμότητα χρησιμοποιούσαν κομπρέσα με τσικουδιά ή έκαναν εντριβή με τσικουδιά στο πάσχον σημείο... *Όταν μία περιοχή του δέρματος κοκκινίζει, βάζαμε τσικουδιά, έδιωχνε την κάψα και δρόσιζε καθώς εξατμιζόταν...*³⁴ Στην περίπτωση οίδηματος άκρου έκαναν ξυραφισμό... *Όταν πρήζονταν τὰ πόδια, τὰ χαράζαμε με ξυράφι για νὰ βγει τὸ αἷμα, σὰν ἀφαίμαξη!*³⁴ Χρησιμοποιούσαν συχνά την ασπιρίνη, καθώς και οξυζενέ και ιώδιο... *Τὸ βασικό φάρμακο ἦταν ἡ ἀσπιρίνη, συνήθως σὲ σκόνη, ὄχι χάπι. Χρησιμοποιούσαμε ἐπίσης ἰώδιο, ὄξυζενέ και βαζελίνη...*³⁴ Αναφορικά με τα βότανα χρησιμοποιούσαν μπελαντόνα (*Atropa belladonna*), λάβδανο (*Cistus incanus*), δίκταμο (*Origanum dictamnus*) και τη ρίζα του φυτού γαλατσίδα (*Euphorbia peplus*), την οποία αφού έψηναν της προσέθεταν ζάχαρη και τη χρησιμοποιούσαν για το κρουολόγημα, με λήψη από του στόματος. *Όταν υπήρχε πυορροούν τραύμα το αντιμετώπιζαν ως εξής...* *Έξυναν με ἓνα μαχαίρι ἓνα κομμάτι λευκό ὕφασμα ἀπὸ λινό. Μαζεύανε ὅλες τὶς ἴνες, τὸ ἔλεγαν ξαντὸ*

...αυτό είχε την ιδιότητα να απορροφά το πύον και σε μερικές μέρες ο πόνος υποχωρούσε. Ή πάλι έβαζαν στην πληγή ένα κατάπλασμα από τριμμένο σαπούνι ανακατεμένο με ζάχαρη ή φύλλα δίκταμου και έλαιόλαδο...³⁴ Στον τομέα της φροντίδας και της περιθαλψής υπήρχε τρομακτική υστέρηση λόγω της απουσίας των αναλώσιμων επιδημιολογικών και υγειονομικών υλικών. Η Αδελφότητα προέβη σε έντονες διαμαρτυρίες προς το υπουργείο και μετά άρχισε να αποστέλλεται υγειονομικό υλικό στο νησί. Η κατάσταση βελτιώθηκε με τον διορισμό των 10 γυναικών, οι οποίες σκοπό είχαν τη φροντίδα και την περιποίηση των αναπήρων τροφίμων, καθώς και δύο νοσηλευτριών που φρόντιζαν τα τραύματα και τα έλκη.³⁴

6.2.3. *Ιαση*. Ο έγκλειστος Μανώλης Χριστοδουλάκης έλαβε στα τέλη του 1947 ένα δέμα από την Αμερική, από τον αδελφό του. Το δέμα περιείχε 50 αμπούλες προμίνης και συνοδευόταν από μια επιστολή με οδηγίες χρήσης και χορήγησης. Οι αμπούλες δεν χρησιμοποιήθηκαν αλλά εστάλησαν στο Υπουργείο Υγείας για να λάβουν έγκριση χορήγησης και διάθεσης.^{34,35} Στις 18 Ιανουαρίου του έτους 1948 φθάνουν στη νησίδα τρία κιβώτια του φαρμάκου με τη μορφή δισκίων διαζόνης και ξεκινά η χορήγησή του στους εγκλείστους. ...*Στις 18 Ιανουαρίου 1948 λάβαμε τα πρώτα χάπια διαζόνης: Το αποτέλεσμα ήταν έκθαμβωτικό. Όλες οι πληγές μου έπουλώθηκαν, παρέμεναν όμως τα όριστικά ίχνη, ή καταστροφή των χεριών και των ποδιών, καθώς και η άπώλεια της όρασης. Οι σύντροφοι που είχαν εξασθενήσει νεφρά πέθαναν. Μέσα σε έξι μήνες όμως διακόσιοι τριάντα άρρωστοι καθάρισαν χάρη στη θεραπεία και την καλή διατροφή...*³⁴ Η χορήγηση του φαρμάκου γινόταν υπό την εποπτεία του Υπουργείου Υγείας και του καθηγητή Ιωάννη Μαρκιανού. Η επιστημονική κοινότητα παρέμενε δύσπιστη και το 1951 επισκέφθηκε τη Σπιναλόγκα ο καθηγητής Νικόλαος Φωτεινόπουλος για την εκτίμηση της κατάστασης. Σύμφωνα με αυτόν, ανάμεσα στους τροφίμους υπήρχαν 10 υγιείς.³⁻³⁴ Ακολούθησε η σταδιακή χορήγηση εξιτηρίων.³⁵

7. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΩΝ ΛΕΠΡΩΝ

Η απαγόρευση του γάμου απασχόλησε την Εκκλησία της Κρήτης, που ήταν αρχικά αρνητική στην έγκριση τέλεσης γάμου μεταξύ των λεπρών.³ Ο λόγος της άρνησης ήταν ότι η τεκνοποιία διέδιδε και διαιώνιζε τη νόσο. Σύμφωνα με τις επιταγές της εποχής, οι οποίοι αποτυπώνονται γλαφυρά στην έκθεση του 1884 των ιατρών Τσουδερού, Βωμ και Σφακιανάκη, η κληρονομικότητα αποτελεί την κύρια οδό μετάδοσης ... *συντελούσιν εις την μετάδοσιν του νοσήματος, συζευγνύμενοι και τεκνοποιούντες και διαιωνίζοντες ούτω την λέπραν διά της εις τα τέκνα και τους εγγόνους μεταβιβάσεως...* γι' αυτό είναι επιτακτική η παρακώλυση του γάμου και η τεκνοποιία αυτών και των τέκνων τους ... *αναγκαιότατον*

είναι και το μέτρον της απαγορεύσεως του γάμου και της παρακώλυσεως της μεταξύ των φυλών επιμιξίας παρά τοίς λεπρούς. Όχι δέ μόνον οι λεπροί, αλλά και τα τέκνα αυτών έπρεπε να κωλύονται του γάμου διότι, και ύγιαν φαινώνται, δύνανται να μεταδώσωσι τή εν αυτοίς λανθάνουσαν ίσως νόσον εις τους εγγόνους των...^{51,52} Η Εκκλησία της Κρήτης, παρά τις ανωτέρω συστάσεις, δεν υιοθέτησε τελικά μια τέτοια στάση και ευλόγησε τον γάμο ανάμεσα σε λεπρούς, υιοθετώντας μια περισσότερο κοινωνική και ανθρωπιστική στάση, σύμφωνα με την οποία μέσα από τον γάμο θα υπήρχε μια αποτελεσματικότερη διαχείριση της διαβίωσης, καθώς οι λεπροί ούτως ή άλλως διαβιούσαν ως ζευγάρια, ενώ μετά το 1935 ο γάμος μεταξύ τους ήταν κάτι το σύνηθες.³⁻³⁵ Η τεκνοποιία που ακολουθούσε αποτέλεσε πρόβλημα για την κοινότητα των λεπρών. Στην πεντηκονταετή λειτουργία της Σπιναλόγκας ως αποικίας λεπρών γεννήθηκαν 100 παιδιά και πλέον, αποτέλεσμα των γάμων μεταξύ των λεπρών.³⁴ Μόνο 3 ή 4 παιδιά ήταν λεπρά, ενώ τα υπόλοιπα ήταν απολύτως υγιή.¹¹ Μέχρι το 1938 τα παιδιά που γεννιούνταν στη Σπιναλόγκα εξετάζονταν από το ιατρικό προσωπικό και αφού τα έβρισκαν υγιή, τα παρέδιδαν στους συγγενείς των γονέων τους και τα απομάκρυναν από το νησί.³⁴ Το 1938, για την αντιμετώπιση του προβλήματος της άτυπης αναδοχής ιδρύθηκε ένα ορφανοτροφείο στο Αιγάλεω, στο Νοσοκομείο των Λοιμωδών Νοσημάτων, με σκοπό τη μεταφορά και την παραμονή των παιδιών που γεννήθηκαν στη Σπιναλόγκα. Η τραγικότητα της ώρας του αποχωρισμού ήταν συγκλονιστική για όλους τους τροφίμους ... *Νοσοκόμες με την προϊσταμένη τους ήλθαν να παραλάβουν τα παιδιά. Μέσα στο απολυμαντήριο, οι αδελφές έκαναν στα παιδιά ένα πρόχειρο μπάνιο, τους φόρεσαν ρούχα που είχαν φέρει μαζί των, μαζί με μία ταυτότητα με το όνομά τους. Μία άπιστευτη, τραγική εικόνα εξέλισετο στην είσοδο του απολυμαντηρίου, όπου οι γονείς έφερναν τα παιδιά τους, τα φιλούσαν για τελευταία φορά στο μέτωπο, τα παρέδιδαν στη νοσοκόμα για να οδηγηθούν κατόπιν στη βενζινάκατο που ήταν άραγμένη... Ήταν μία από τις πιο τραγικές στιγμές... όλο το νησί πάγωσε γιατί η παιδική χαρά είχε φύγει, και σε απόστάσεις που βρίσκονταν τα σπίτια των γονέων το μοιρολόι της μάνας άνηχούσε πένθιμο, διότι οι περισσότεροι από τους γονείς δεν έμελλε να ξαναδούν τα παιδιά τους...*³⁴

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην Κρήτη η λέπρα είχε μια διαχρονική παρουσία και συνιστούσε τη μεγαλύτερη λεπρική εστία στον ελληνικό χώρο. Οι λεπροί βρίσκονταν σε όλες τις πόλεις του νησιού, αρχικά χωρίς απομόνωση και αργότερα στα τέλη του 17ου αιώνα διαβιούσαν σε ειδικούς χώρους, έξω από τις εισόδους και τα τείχη των πόλεων. Την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας ξεκίνησαν οι πρώτες επίσημες προσπάθειες περιστολής και

απομόνωσης των λεπτρών, με αποτέλεσμα το 1903 να οριστεί ως τόπος συγκέντρωσης και απομόνωσής τους η νησίδα της Σπιναλόγκας. Οι συνθήκες διαβίωσης των τροφίμων ήταν άθλιες και ήταν παντελώς εγκαταλελειμμένοι. Η Σπιναλόγκα λειτουργούσε ως χώρος απομόνωσης και εγκλεισμού και δεν υπήρχε κάποια παροχή θεραπείας ή περίθαλψης. Κάποιες δωρεές και το ενδιαφέρον της κυβέρνησης Βενιζέλου άρχισαν να διαμορφώνουν ένα διαφορετικό πλαίσιο διαβίωσης και μετά το 1930 αρχίζει η παροχή θεραπείας στους λεπρούς. Ο ασθενής φοιτητής της Νομικής Επαμεινώνδας Ρεμουντάκης διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών και στην παροχή θεραπείας και φροντίδας. Οι λεπροί διαβιούσαν σε οικίσκους ατομικά, χωρίς να υπάρχει κοινοβιακός χαρακτήρας. Η φροντίδα της υγείας τους περιλάμβανε συνήθως δημόσιες ιατρικές πρακτικές, ενώ το υγειονομικό υλικό έλειπε παντελώς μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1940. Η ανακάλυψη των σουλφονών άλλαξε το τοπίο και το 1948,

οπότε άρχισε η χορήγηση της προμίνης, σηματοδότησε την αρχή του τέλους του λεπροκομείου, το οποίο διέκοψε οριστικά τη λειτουργία του στις 30 Σεπτεμβρίου του 1957. Οι εναπομείναντες ασθενείς μεταφέρθηκαν στον αντιλεπρικό σταθμό Αθηνών και το λεπροκομείο έπαψε να υφίσταται μετά από 53 έτη λειτουργίας. Το στίγμα της λέπρας και ο στιγματισμός αποδείχθηκαν δύσκολα διαχειρίσιμα όχι μόνο για τους ασθενείς αλλά και για τις οικογένειές τους. Οι λεπροί έχαναν το δικαίωμα δικαιοπραξίας και διαγράφονταν από τα δημοτολόγια ως νεκροί εν ζωή. Οι οικογένειές τους υπέφεραν από τον κοινωνικό στιγματισμό και τα παιδιά τους ή οι στενοί τους συγγενείς αναγκάστηκαν να αλλάξουν τόπο διαμονής και διαβίωσης, ενώ ακόμη και σήμερα άτομα που είχαν συγγενείς λεπρούς στη νησίδα αποφεύγουν κάθε αναφορά. Τα παιδιά που γεννήθηκαν από λεπρούς γονείς στη Σπιναλόγκα αρχικά δίνονταν για αναδοχή στους συγγενείς των λεπτρών γονέων τους, ενώ μετά το 1938 στέλνονταν σε ορφανοτροφείο που είχε συσταθεί για τον σκοπό αυτόν.

ABSTRACT

The living conditions and care of the lepers on the islet of Spinalonga

N. STAVRAKAKIS

"Venizelio-Panania" General Hospital of Heraklion, Heraklion, Crete, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2022, 39(3):397–409

Crete was the location of the main leprosy outbreak in Greece in the early part of the 20th century. The lepers of the island were initially kept confined to small settlements outside the city walls, until in 1903 the islet of Spinalonga was designated as a place of isolation. Spinalonga functioned as a place of isolation and not as a place of healing. The lepers lived in miserable conditions and felt neglected by the state. Their life was tragic, according to the testimonies coming from themselves and from the doctors or travelers who visited them. They tried to offer themselves relief using various folk medicine practices, but after the discovery of sulphons in the 1940s the situation changed permanently, prominent treatment was given, and in 1957 the Spinalonga leprosarium was closed after 53 years of operation.

Key words: Confinement, Hansen disease, Isolation, Leprosy, Spinalonga

Βιβλιογραφία

1. ΑΝΩΝΥΜΟΣ. *Η Αγία Γραφή – τα ιερά γράμματα μεταφρασθέντα εκ των θείων αρχετύπων: Λευιτικόν, κγ' :9–14, Βασιλειών Β' :27, Αριθμοί κβ' :10, Ησαΐας, νγ' :4*. Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα, 1967
2. ΔΑΣΚΑΛΑ Κ. Η νόσος της λέπρας ως ταυτότητα: Από τον Μεσσία – λυτρωτή στον λεπρό αγωνιστή. Στο: Δημάδης ΚΑ (Επιμ.) *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα, 2011:235–249
3. ΣΑΒΒΑΚΗΣ Ε. *Οι λεπροί της Σπιναλόγκας. Ιατρική, εγκλεισμός, βιωμένες εμπειρίες (1903–1957)*. Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, 2008
4. SHAMBERG JF. The nature of the leprosy of the Bible. From a medical and biblical point of view. *Biblical World* 1899, 13:162–169
5. LAWE J. Comments on the history of leprosy. *Ind Med Gaz* 1942, 77:680–685
6. TRAUTMAN JR. A brief history of Hansen's disease. *Bull NY Acad Med* 1984, 60:689–695
7. ΠΑΠΑΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ι. Λέπρα και αυστραλιανόν αντιγόνο. Διδακτορική Διατριβή. Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 1971:9–17
8. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΜΕ. Η λέπρα στην Κρήτη. *Αμάθεια* 1981, 31:275–292
9. ΑΡΩΝΗΣ Ε, ΛΑΜΨΙΔΗΣ Ο. Αναδρομή εις την Σπιναλόγκα. *Αρχαία Ιατρικών Εταιρειών* 1975, 1:292–310
10. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ-ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ Μ. Σπιναλόγκα: Ακατοίκητο νησί. Ολιστική προσέγγιση ενός προτύπου οικοανάπτυξης. Διδακτο-

- ρική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πειραιάς, 1995:136–142
11. GRIVEL J. *Η νόσος του Χάνσεν στην Ελλάδα και στην Κρήτη κατά τον εικοστό αιώνα*. Κοινοτική Επιχείρηση Ανάπτυξης Ελούντας, Ελούντα, 2002:28, 45
 12. ΣΤΑΥΡΙΝΙΔΗΣ Ν. *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων, αφορώντων εις την ιστορία της Κρήτης. Έγγραφα της περιόδου 1717–1752 (Εγίρας 1127–1165)*. Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο, Κρήτη, 1984:Δ:15, αρ. 1919
 13. ΦΡΑΓΚΑΚΙ Ε. *Η δημόδης Ιατρική της Κρήτης*. Αυτοέκδοση, Αθήνα, 1978:143–147
 14. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Χ. *Οι λεπροί στην Κρήτη – «Μεσκίνηδες»*. Αυτοέκδοση, Ρέθυμνο, 2011:12, 135
 15. ΛΙΟΥΔΑΚΗ Μ. *Κρητικές μαντινάδες*. Αλυκιώτης, Ηράκλειο, 1933:158–159
 16. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗΣ Γ. *Οι γιατρικουλιές και οι παλιές αρρώστιες. Κρητικό Πανόραμα 2010*, 36:38–39
 17. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Ι. *Περιήγησις εις Κρήτην*. Καραβίας, Αθήνα, 1969:19
 18. ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗΣ Κ. *Τα Χανιά μας*. Μπορτολής, Χανιά, 1928:11
 19. SONINI CS. *Travels in Crete and Turkey, undertaken by order of Louis XVI and with the authority of the Ottoman Court*. Paterndster-Row, London, 1801:373–376
 20. ZAMBACO P. *Voyages ches les lépreux*. Masson, Paris, 1891:167–200
 21. ΛΑΜΠΡΙΝΑΚΗΣ ΕΣ. *Γεωγραφία της Κρήτης*. Φιλεκαπιδευτικός Σύλλογος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 1890:76
 22. ΒΑΡΟΥΧΑ Μ. *Ασθένεια, αρωγή και υγειονομική πολιτική στο Ρέθυμνο του 19ου αιώνα: Η περίπτωση των λεπρών*. Μεταπτυχιακή εργασία. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2003:13–18
 23. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ. Παράρτημα Νομού Ρεθύμνης, έγγραφο 169/1, 169/2
 24. ΕΚΚΕΚΑΚΗΣ Γ. *Κρήτη, 1893: Οι περιηγητικές αναμνήσεις του Vittorio Simonelli*. Φουντουλάκη Ι (Μετάφραση), Εκκεκάκης Γ (Επιμ.), Εκκεκάκης, Ρέθυμνο, 1996:122–123
 25. SIEBER F. *Travels in the island of Crete in the year 1817*. Μούστρη Δ (Μετάφραση). Ιστορητής, Αθήνα, 1994:167
 26. SPRATT T. *Travels and researches in Crete in 1865*. Ψυλλάκη Μ (Μετάφραση). Καρμάνωρ, Ηράκλειο, 2007:74, 353
 27. ΜΕΛΑΙΝΑ Ε. *Περιηγήσεις στην Κρήτη 1866–1870 με 14 τοπογραφίες του Joseph Winckler και ένα χάρτη της Κρήτης*. Μυλωνάκη Ι (Μετάφραση). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2008:394
 28. ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ. Απογραφή του πληθυσμού κατά την 4/17 Ιουνίου 1900. Παράρτημα φύλλον 11, τεύχος Β', αριθ. διατάγματος 43, 11.3.1904
 29. ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ Ε. *Δημόσια υγεία. Το δημοτικό νοσοκομείο. Στο: Ξεξάκης Κ (Επιμ.) Ρέθυμνο 1898–1913. Από την αυτονομία στην ένωση*. Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 1998:75–82
 30. ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ. Νόμος 463: Περί εγκαταστάσεως των εν Κρήτη λεπρών. Τεύχος Α', έτος Ε, φ. 25, 7.6.1903, σελ. 97
 31. ΜΟΣΧΟΒΗ Γ. *Σπιναλόγκα*. Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών χώρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα, 2009
 32. ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ. Περί διακανονισμού των της εσωτερικής λειτουργίας του λεπροκομείου. Τεύχος Α', έτος Ε, φ. 65, διάταγμα 166, 18.11.1903, σελ. 419–420
 33. ΚΑΤΑΠΟΤΗΣ Μ. *Η λέπρα εν Κρήτη*. *Μύσων Β* 1933:37–194
 34. ΡΕΜΟΥΝΤΑΚΗΣ Ε. *Αυτοβιογραφία: Αητός χωρίς φτερά*. Κ.Δ.Π.Ι.Ε.Π.Ρ., Ηράκλειο, 2012
 35. ΖΕΡΒΟΓΙΑΝΝΗΣ Ν. *Η ιστορία της Σπιναλόγκας*. *Αμάθεια* 1994, 25:103–120
 36. ΖΕΥΦΑΡΤ Κ. *Μια επίσκεψις εις το λεπροκομείον της Σπιναλόγκας εν Κρήτη*. *Μύσων Β* 1933:74–82
 37. ΡΕΜΟΥΝΤΑΚΗΣ Ε. *Το ψέμα και η αλήθεια. Ο Κόσμος της Ελλάδος* 1976, 233:287–288
 38. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Νόμος 2450: Περί μέτρων προς περιστολήν της λέπρας. ΦΕΚ 182/Α/12.08.1920, σελ. 1819–1820
 39. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ. Περί οργανώσεως του λεπροκομείου Σπιναλόγκας εις εκτέλεσιν γνωμοδοτήσεως της Επιτροπής Οικονομικών. ΦΕΚ 293/Α/31.7.1925, σελ. 1298–1302
 40. NICOLLE C. *Σπιναλόγκα, η νήσος των λεπρών*. *Μύσων Β* 1933:72–74
 41. ΣΑΒΒΑΚΗΣ Μ. *Κοινωνική μεταβολή και πολιτικές υγείας. Το λεπροκομείο της Σπιναλόγκας (1903–1957)*. *Κοινωνία και Ψυχική Υγεία* 2007, 3:53–62
 42. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Περί μέτρων προς καταπολέμησιν επιδημικών νόσων και υποχρεωτικής δηλώσεως αυτών. Διάταγμα 7, ΦΕΚ 262/Α/9.11.1950, σελ. 1533–1535
 43. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Νόμος 3369: Περί μέτρων προς καταπολέμησιν της λέπρας. ΦΕΚ 258/Α/23.09.1955, σελ. 2111–2112
 44. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Νόμος 3625: Περί μέτρων προς καταπολέμησιν της λέπρας. ΦΕΚ 277/Α/16.11.1956, σελ. 2628
 45. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Νόμος 3766: Περί συγχωνεύσεως των νοσοκομείων και άλλων τινών διατάξεων. ΦΕΚ 197/Α/30.9.1957, σελ. 1510–1512
 46. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Σ. *Αναφορά Νομάρχου Λασιθίου της 6ης Αυγούστου 1926 προς τον Ελευθέριον Βενιζέλον*. *Μύσων Β* 1933:48–52
 47. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ Κ. *Αναφορά Νομάρχου Λασιθίου της 24.11.1926 προς το Υπουργείον Υγιεινής Πρόνοιας και Αντιλήψεως/Διεύθυνσιν Υγιεινής*. *Μύσων Β* 1933:86–87
 48. DANTE ALIGHIERI. *Divina Commedia. L' Inferno*. Verso 9, Canto III, Stamperia Piatti, Firenze, 1841
 49. ΚΑΤΑΠΟΤΗΣ Μ. *Σημειώσεις περί θεραπείας της λέπρας*. *Εφημερίδα Κήρυξ Χανίων*, Έτος ΚΣΤ, 1932, 4717:1–2
 50. DIKSHIT B. *Alepol in leprosy*. *Ind Med Gaz* 1932, 67:7–12
 51. ΒΩΜ Ι, ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ Ι, ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ Ι. *Γενική των Κρητών συνέλευσις. Σύνοδος ΙΕ, συνεδρίασις ΛΑ, 20.6.1884. Κρήτη*. *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως* 1884, 733:3–4
 52. ΒΩΜ Ι, ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ Ι, ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ Ι. *Γενική των Κρητών συνέλευσις. Σύνοδος ΙΕ, συνεδρίασις ΛΑ, 20.6.1884. Κρήτη*. *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως* 1884, 734:2–4

Corresponding author:

N. Stavrakakis, P.O. Box 621, 715 00 Kokkini Hani, Heraklion, Crete, Greece
e-mail: nstavrakakis@hotmail.com